

**КЫРГЫЗ РЕСУПБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ**

Диссертациялык кеңеш Д 12.23.699

*Кол жазма укугунда.
УДК: 341.222 (575.2) (043.3)*

Мамытова Аида Токтокучуквна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫНЫН
ТЕОРИЯЛЫК – УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ
(ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)**

Адистиги: 12.00.01 – Мыйзамдын жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет окууларынын тарыхы

Юридика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын
Автореферат

Бишкек – 2024

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. 1991-жылы СССР кулагандан кийин жана анын натыйжасында-жаңы көз карандысыз жана суверендүү мамлекеттердин пайда болушу эл аралык мамилелер системасынын жаңы этабын түзгөн.

Кооздолгон жана жабдылган чектери бар аймак - мамлекеттин ажырагыс атрибуту, анын материалдык негизи. Мамлекеттик аймак белгилүү бир мамлекетке таандык, анын чегинде ал аймактык үстөмдүктү жүзөгө ашырат. Аймак адамдардын жашоосунун материалдык негизи болгондуктан, ал көп учурда талаш-тартыштын предмети болуп калат. Талаш-тартыштар, эреже катары, чек аранын же жердин белгилүү бир бөлүгүнөн эмес, негизинен конкреттүү укуктук, эл аралык, экономикалык, саясий жана аскердик-стратегиялык себептерден улам келип чыгат.

Мамлекеттик чек араларды аныктоо, аларды укуктук жол-жоболоштуруу жана мамлекеттик чек араны кайтарууну уюштуруу мамлекеттердин достук мамилелерин орнотуунун жана эл аралык коопсуздукту камсыздоонун маанилүү фактору болуп саналат, Бул тандалган изилдөө предметинин актуалдуулугун тастыктайт.

1991-жылдын декабрында Советтер Союзу кулагандан жана жаңы көз карандысыз Мамлекеттер түзүлгөндөн кийин, Евробиримдик өлкөлөрү жаңы көз карандысыз мамлекеттерди жана алардын чек араларын эл аралык таануу төмөнкү шарттарда мүмкүн экенин жарыялашкан: бул БУУнун Уставына жана башка эл аралык келишимдерди сактоого, өзгөчө чек аралардын бузулбастыгы жана адам укуктары маселелерине тиешелүү.

Жаңы түзүлгөн мамлекеттер көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө макулдашууда жана Алма-Ата декларациясында учурдагы чек аралардын бузулгус принцибин сактоого өздөрүнүн берилгендигин тастыкташты. Ошону менен бирге, кийинчерээк жаңы түзүлгөн республикалардын ортосунда чек ара тилкелерин аныктаган укуктук актыларды негиз катары кабыл алуу маселеси боюнча көйгөйлөр пайда болду. Бул маселе Борбордук Азия республикаларынын ортосунда олуттуу пайда болду, бул алардын администрациялык-аймактык чек араларын трансформациялоого жана мамлекеттик чек аралардын укуктук статусун алууга узак убакыт бою мүмкүндүк берген жок.

Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы Мамлекеттик чек аралардын өтүү сызыгын аныктаган эл аралык-укуктук жана мамлекет ичиндеги ченемдик-укуктук актылардын жоктугу Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздеринин маселелерин илимий жана практикалык изилдөөнүн зарылдыгын аныктады.

Ошентип, актуалдуулук төмөнкүлөр менен да аныкталат: биринчиден, Орто Азияда, 90-жылдарында келишимдик-укуктук жактан таризделбеген администрациялык-аймактык чек аралардын мамлекеттик чек арага трансформациясы болгондугу; экинчиден, Кыргыз Республикасынын чектеш республикалар менен мамилелеринде чек ара проблемаларынын болушу; үчүнчүдөн, талашылып жаткан аймактардын таандыктыгы маселелери боюнча укукка каршы жана негизсиз көз караштарды жана позицияларды жүйөлөштүрүү үчүн Кыргызстандын аймагын жана чек араларын калыптандыруунун укуктук негиздерин илимий изилдөөлөрдүн зарылдыгы; Төртүнчүдөн, кыргыз жана чет өлкөлүк юристтер, ошондой эле изилдөөчүлөр Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын аймагын түзүүнүн жана түзүүнүн ырааттуулугун жана өзгөчөлүктөрүн жана аны укуктук белгилөө боюнча теориялык негизди түзүүнүн, калыптанган эл аралык, экономикалык жана аскердик-саясий кырдаалда натыйжалуу коргоонун зарылдыгын жетишсиз изилдегендиги; Бешинчиден, жаңы түзүлгөн мамлекеттердин чек араларын түзүү жана укуктук жол-жоболоштуруу жаатындагы изилдөөлөрдү көбөйтүү; алтынчыдан, азыркы процесстердин шартында-аскердик чыр-чатактар жана тирешүүлөр, тынчтыкты жана ресурстарды бөлүштүрүү үчүн күрөш колдонуудагы эл аралык нормалардын жана коопсуздук архитектурасынын натыйжасыздыгы жөнүндө күбөлөндүрөт.

Кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн илимий иштери диссертациялык изилдөөнүн теориялык-укуктук негизи болуп калды. Бул эмгектер — мамлекеттик ишмер Т. У. Усубалиевдин, окумуштуулар С. К. Аламановдун, Н. Керимбекованын, Э. ж. Бейшембиевдин, ч. а. Мусабекованын, Т. Ожукееванын, Д. А. Омукееванын, К. Нурбековдун, а. т. Тургунбековдун, д. м. Малабаевдин жана башкалардын, чет өлкөлүк окумуштуулардын: а. а. Першиндин, А. А. Жарлыченконун, в. Н. Чебаевдин, х. к. Лемманын, б. м. Клименко, А. А. Порк, Э. А. Пушмина, А. Д. Вулнева, П. н. Бирюков, Б. В. Ганюшкин, А. С. Щербаков жана башкалар, ошондой эле Батыш европалык окумуштуулар Г. Макмагона, М. Пратт, с. Джонс, М.Мурти, х. Аречага, Я. Броунли жана башкалар.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана белгилөө чөйрөсүндө түзүлгөн саясий-укуктук мамилелердин касиеттеринин жыйындысы **изилдөөнүн объектиси** болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп – мамлекеттик чек араны калыптандырууну укуктук жөнгө салуунун теориясы жана практикасы, улуттук жана эл аралык мыйзамдар, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана башкарууга тиешелүү укуктук ченемдер саналат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктун илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын жоболоруна жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясына байланыштуу.

Максаты жана изилдөө максаттары. Изилдөөнүн негизги максаты-Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын аныктоонун, калыптандыруунун, белгилөөнүн жана өнүктүрүүнүн теориялык-укуктук негиздерин, аны эл аралык-укуктук жана юридикалык жол-жоболоштуруунун, ошондой эле жөнгө салуунун тартибин жана жол-жоболорун аныктоо.

Коюлган максат төмөнкү теориялык-методологиялык жана практикалык маселелерди аныктады:

1. Аймактардын калыптанышынын тарыхнаамасын жана Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен чек араларын белгилөөгө таасирин тийгизген факторлорду, анын ичинде укуктук факторлорду талдоо.
2. "Мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара режими" түшүнүктөрүн жана маңызын аныктоонун теориялык-методологиялык негиздерин талдоо.
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Эгемендигинин негизи катары аймактык үстөмдүк принцибинин маанисин иликтөө жана көрсөтүү.
4. Мамлекеттик чек араларды түзүү жана белгилөө тартибин аныктаган укуктук ченемдерди изилдөө жана талдоо.
5. Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү – административдик чек араларды мамлекеттик трансформациялоонун жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын укуктук ажыратуунун негизи экендиги жөнүндө тезисти негиздөө.
6. Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чек ара саясатынын ченемдик-укуктук механизмдерин ачып көрсөтүү.
7. Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын укуктук статусун ачып берүүгө.
8. Кыргыз Республикасынын Өзбекстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин көйгөйлөрүн талдоо.

9. Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук аныктамасынын жана өзгөчөлүктөрүнүн көйгөйлөрүн чечүү мүмкүнчүлүктөрүн талдоо.

10. Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелерин талдап чыксын.

11. Кыргыз Республикасынын Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелерин, ошондой эле чек ара жанындагы суу ресурстарын биргелешип башкаруу маселелерин талдап чыксын.

12. Мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу бул – чек ара коопсуздугун камсыз кылууга жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга башкаруучулук таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин ишинин инновациялык түрү экендигин негиздөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Көйгөйдүн өзү, эл аралык мамилелердин тарыхы менен аныкталат, бул конфликттик кырдаалдардын жана ар кандай согуштардын негизги себеби аймактык жана чек ара талаштары жана чектеш мамлекеттердин ортосундагы инциденттер экендигин тастыктайт. Кыргыз Республикасынын аскердик-саясий, чек аралык, экономикалык, транспорттук-логистикалык мүнөздөгү бир катар эл аралык макулдашууларды жана келишимдерди түзүүсү Кыргызстандын эгемендигин, улуттук коопсуздугун, аймактык бүтүндүгүн жана азыркы чек араларынын бузулбастыгын бекемдөөгө кызмат кылат.

Диссертацияда Кыргыз Республикасынын юридикалык илиминде аймакты түзүүнүн укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөгө, Кыргыз Республикасынын Борбордук Азиянын чектеш мамлекеттери менен мамлекеттик чек арасын белгилөөгө жана өнүктүрүүгө биринчи жолу аракет жасалган.

Атап айтканда,

- биринчиден, аймактык өзгөртүүлөрдүн тарыхый-укуктук негиздери талданды жана Кыргыз Республикасынын чектеш республикалар менен чек араларын түзүүгө таасирин тийгизген саясий жана юридикалык факторлор көрсөтүлдү;
- экинчиден, "мамлекеттик чек ара", "мамлекеттик аймак" жана "мамлекеттик чек ара режими" түшүнүктөрүн жана маңызын аныктоонун теориялык-методологиялык негиздери талданды;
- үчүнчүдөн, республикасынын мамлекеттик Эгемендигинин негизи катары аймактык үстөмдүк принцибинин мааниси изилденген жана көрсөтүлгөн;

- төртүнчүдөн, мамлекеттик чек араларды түзүү жана белгилөө тартибин аныктаган укуктук нормалар изилденип, талданды;
- Бешинчиден, көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү-административдик чек араны мамлекеттик чек арага трансформациялоонун жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын укуктук чектөөнүн укуктук негиздөөсүнүн негизи деген тезис негизделген;
- алтынчыдан, Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чек ара саясатынын ченемдик-укуктук механизмдери ачылды;
- жетинчиден, Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын укуктук статусу ачылды;
- сегизинчиден, мамлекеттик чек аранын айрым участокторунун, ошондой эле Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын өз ара ажыратылуучу аймактарында жайгашкан экономика объекттеринин таандыктыгын жөнгө салуунун ченемдик-укуктук негиздеринин көйгөйлөрү ачылган.
- Тажикстан Республикасы менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын укуктук аныктоо маселелерин жана өзгөчөлүктөрүн чечүү мүмкүндүгү талданды;
- Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелери талдоого алынды;
- он биринчи болуп, Кыргыз Республикасынын Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасын укуктук аныктоо жана белгилөө маселелерин, ошондой эле чек ара жанындагы суу ресурстарын биргелешип башкаруу маселелерин талдап чыксын;
- он экинчиден, чек араларды интеграцияланган башкаруу — бул чек ара коопсуздугун камсыз кылууга жана мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга башкаруу таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин инновациялык ишмердиги экендиги аныкталган.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси.

Диссертацияда берилген жалпылоолор, тыянактар жана сунуштар колдонулушу мүмкүн:

- 1) Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети тарабынан Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын делимитациялоо, демаркациялоо жана кайра демаркациялоо боюнча иштерди жүзөгө ашыруунун, мамлекеттик чек араны

- белгилөө жөнүндө эл аралык келишимдерди иштеп чыгуунун жана анын укуктук режимин жөнгө салуучу маселелерди чечүүнүн жүрүшүндө;
- 2) "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө", "КР МУККнын чек ара кызматы жөнүндө" жана башка чек ара коопсуздугунун маселелерине тиешеси бар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын долбоорлорун иштеп чыгууда;
 - 3) республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча негиз болуучу документтерди иштеп чыгууда;
 - 4) чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун инновациялык механизми катары Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу боюнча концепцияны иштеп чыгуу үчүн;
 - 5) чек ара коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү, белгилөө, жайгаштыруу, кайтаруу жана коргоо маселелери боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо;
 - 6) Кыргыз Республикасынын МУКК Чек ара кызматынын өздүк курамын, ошондой эле чек ара коопсуздугунун маселелерин чечүүгө жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек араларын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча сүйлөшүү процесстерине жана чек ара режимдерин уюштуруу маселелерине тиешеси бар тиешелүү мамлекеттик органдардын кызматкерлерин окутуу процессинде.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча илимий-практикалык жана укуктук сунуштарды иштеп чыгууда, ошондой эле чек араны интеграцияланган башкаруунун концепциясын иштеп чыгууда жана кабыл алууда олуттуу финансылык жана материалдык ресурстарды талап кылбайт.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздерин комплекстүү изилдөөнүн негизинде коргоого киргизилүүчү төмөнкүдөй жоболор сунушталды:

1. Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшү жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүдө СССР республикаларынын ортосундагы чек араларды 1924-жылдагы, 1936-жылдагы жана 1977-жылдагы Советтер Союзунун Конституциясында талап

- кылынгандай юридикалык жактан белгилеген эмес жана бекиткен эмес деген тыянак негиздүү.
2. Кыргызстан менен чектеш республикалардын ортосундагы чек аралар Совет бийлигинин жылдарында өзүм билемдик менен түзүлгөн деген тыянак негизделген, өз ара макулдашуу боюнча аларды иш жүзүндө жер пайдаланууну эске алуу менен жана 1958-1959-жж. Жана 1989 ж. чектеш республикалар менен паритеттик комиссиялардын сунуштарын эске алуу менен бекитүү максатка ылайыктуу.
 3. Советтер Союзунун курамына киргенден бери Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Казакстан эл аралык укуктун субъектилери болгон эмес, Орто Азия республикаларынын ортосундагы чек аралар мамлекеттик эмес, административдик статуска ээ болгон деген тыянак чыгарылган.
 4. Чектеш республикалардын СССР түзүлгөн күндөн тартып БУУ, ЕККУ ж.б. документтеринде жарыяланган чек аралардын бузулгус жана тынчтыкта жанаша жашоо принциптерин сактаган Кыргыз Республикасына карата аймактык дооматтарды коюу үчүн укуктук да, тарыхый да негиздери жок экендиги негиздүү.
 5. Азыркы учурдагы аскердик-саясий процесстердин шартында — аскердик чыр-чатактар жана тирешүүлөр, тынчтыкты жана ресурстарды өткөрүп берүү үчүн күрөш, БУУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү эл аралык саясатты кайра карап чыгуу боюнча чараларды көрүүгө, ошондой эле бардык мамлекеттер жана алардын өкмөттөрү тарабынан кабыл алынган келишимдик юридикалык милдеттенмелерди жана ченемдерди контролдоо жана сактоо боюнча натыйжалуу чараларды иштеп чыгууга тийиш деген тыянак чыгарылды.
 6. Изденүүчү тарабынан "мамлекеттик аймактын статусу — бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана белгилүү бир аймакта мамлекеттик эгемендүүлүктү бекемдөөчү укуктук жобо" деген түшүнүктүн жаңы аныктамасы сунушталууда.
 7. Регионалдык көйгөйлөрдү чечүүдө анклавдардын (эксклавдардын) укуктук абалын жана жашоо-турмушун жөнгө салуучу тиешелүү келишимдерди түзүү оң кадам болушу мүмкүн: транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскердик бөлүктөрдү жайгаштыруу ж. б.
 8. Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) постсоветтик мейкиндикте жаңы мамлекеттер аралык мамилелер үчүн негиздерди түзүү боюнча маанилүү тарыхый миссияны өзүнө алгандыгы негиздүү. КМШнын түзүлүшү менен административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоонун

укуктук негизи жана СССРдин мурдагы союздук республикаларын тынчтык жолу менен ажыратуунун укуктук негизи пайда болду.

9. Чек ара коопсуздугу Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздугунун курамдык бөлүгү болуп санала тургандыгы, чек ара мейкиндигинде ички жана тышкы коркунучтардан инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын камсыз кылууга багытталгандыгы негизделген.
10. Чек ара коопсуздугу республиканын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча комплекстүү натыйжалуу механизмди билдирген, Республиканын Президенти макулдашкан жана бекиткен Мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш экендиги негизделген.
11. Изденүүчү тарабынан "мамлекеттик чек ара" түшүнүгүн жаңыча түшүнүү жана чечмелөө сунушталат, атап айтканда, мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин аракетин аныктоочу жана мамлекеттин мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуунун объектиси.
12. Ошондой эле изденүүчү тарабынан "улуттук коопсуздук" түшүнүгүн жаңы түшүнүү жана чечмелөө сунушталат, ал "... анда коомдун туруктуу өнүгүүсү, мүмкүн болуучу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат" деген мазмун менен толуктоону сунуш кылат.

Изденүүчүнүн жеке салымы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын түзүү жана түптөө мамлекеттик чек аранын теориялык жана укуктук негиздерин изилдөөнү, тарыхый материалга талдоо жүргүзүүнү, мамлекеттик чек аранын калыптанышын укуктук негиздерин жана юридикалык жактан бекемдөөнү, ошондой эле республиканын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу системасында Кыргызстандын чек ара кызматынын ролун жана ордун аныктоону болжолдогондугу жөнүндө изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана бир катар илимий изилдөөлөрдү негиздөө менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын юридикалык жактан бекемделиши жана калыптанышы жана аны кайтаруу жана коргоо шарттарында өткөн факторлорго жүргүзүлгөн талдоо болуп өткөн окуяларга жана процесстерге объективдүү укуктук баа берүүнү калыптандырууга мүмкүндүк берди.

Изденүүчү тарабынан "мамлекеттик аймактын статусу", "мамлекеттик чек ара" түшүнүктөрүн аныктоонун башка варианттары, ошондой эле "улуттук коопсуздук" аныктамасына толуктоо сунушталган.

Издөнүүчү тарабынан чек араларды интеграцияланган башкаруу — бул чек ара коопсуздугун камсыз кылууга жана максаттуу багытталган мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашырууга укуктук башкаруу таасирин жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттин ишинин инновациялык түрү экендиги негизделген.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Бул диссертациянын айрым главалары жана бөлүмдөрү маалымкат жана маалымат түрүндө КР УКМКнын мамлекеттик чек ара кызматынын, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук стратегиялык изилдөөлөр институтунун (СИУИ), КР Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институтунун жетекчилигинин кароосуна, ошондой эле "тегерек столдорго" киргизилди.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруу толуктугу. Илимий диссертациялык изилдөөнүн айрым главалары, бөлүмдөрү, тыянактары жана сунуштары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу УАК сунуш кылган 15 илимий басылмада, ошондой эле "Scopus" эл аралык системасында — 1 макалада жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Илимий изилдөөнүн максаты, максаты жана мазмуну менен шартталган. Диссертация кириш сөздөн, он бөлүмдөн турган үч бөлүмдөн, ар бир бөлүм боюнча тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, колдонулган булактардын тизмесинен турат, 290 беттен турат.

Диссертациянын негизги бөлүгү. Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу; диссертациянын темасынын Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын жоболору жана улуттук коопсуздук концепциясы менен байланышы; изилдөөнүн максаты жана милдеттери, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы; алынган натыйжалардын практикалык мааниси; алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси; коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору; изденүүчүнүн жеке салымы; диссертациянын натыйжаларын апробациялоо; диссертациянын натыйжаларын басылмаларда толук чагылдыруу; диссертациянын түзүмү жана көлөмү ачылат.

Биринчи глава "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын жалпы мүнөздөмөсү жана укуктук табияты" өзүнө үч бөлүмдү камтыйт.

Биринчи бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын калыптанышынын тарыхый процесси" анализ тарыхый-ретроспективдүү жүргүзүлгөн,

изилдөөнүн артыкчылыктуу багыттары баяндалган. Изилдөө категориясынын институттук-укуктук өнүгүүсү, ошондой эле изилдөө чөйрөсүндөгү теория менен практиканын ортосундагы теориялык-методологиялык карама-каршылыктар белгиленген.

1918-жылы СССРдин биринчи Республикасы-Кыргыз ССРинин мыйзам менен Россия элдеринин теңдигин жана эгемендүүлүгүн, өз алдынча мамлекеттин бөлүнүшүнө жана билим берүү, бардык улуттук артыкчылыктарды жана чектөөлөрдү жоюп, эркин өз алдынча чечим кабыл алуу укугун белгиленген, Россиянын аймагында жашаган бардык улуттардын жана улуттардын эркин өнүгүүсүн камсыз кылган.[6, с.18]

Октябрь революциясынын жеңилинин натыйжасында улуттардын эмгекчилери өздөрүнүн улуттук советтик республикаларын - өз алдынча социалисттик мамлекеттерди түзүшкөн.

30-декабрь 1922-жылы СССР Советтеринин жыйыны СССР союзун түзүү жөнүндө декларацияны жана келишимди бекиткен-тарыхый документтер, Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун тузулушун бекиткен.

30-декабрь 1922-жылы кабыл алынган СССРди түзүү жөнүндө келишимдин негизинде жана союздук республикалардын Борбордук Аткаруу комитеттери сунуш кылган түзөтүүлөрдү жана өзгөртүүлөрдү эске алуу менен ССР Союзунун БШКсы СССР түзүү жөнүндө Декларация жана келишим Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун негизги мыйзамын (Конституциясын) түзөт деп токтом кылган. Ошентип, СССР Борбордук шайлоо комиссиясы-жылдын 6-июлунда, 1923-СССРдин Конституциясын бекиткен жана аны колдонууга киргизген. 31-январь 1924-жылы СССРдин Конституциясы СССР Советтеринин курултайы тарабынан бекитилген.

Орто Азиядагы жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн чек аралары биринчи жолу Борбор Азиялык жоюу комитети тарабынан мурдагы Түркстан крайы 1924-1925-жылдары бөлүнгөндө сүрөттөлгөн [14].

Түзүлгөн жаңы республикалардын чек араларынын абалы 17-март 1925-жылы Орто Азияны жоюу комитетинин пленуму тарабынан бекитилген [15].

Даярдалган жана бекитилген материалдарды жоюу комитети ССР Союзунун БШКнын ССР Союзунун райондоштуруу боюнча комиссиясына жөнөттү, Ал 13-июнь 1925-жылы ССР Союзунун БШКнын токтому менен түзүлгөн [16].

Киргизилген материалдарды карап чыгып, ССР Союзунун БШКнын райондоштуруу боюнча комиссиясы бул маселе боюнча корутундусунда берилген материал СССРдин

Конституциясынын 6-пунктунун 1924-жылдагы тартибинде ССР Союзунун БШКнын Президиумунун тиешелүү токтомун кабыл алуу жолу менен жол-жоболоштурулушу мүмкүн деп белгиледи. Комиссиянын төрагасы Тер-Габриэлян С. М. [17]. 25-март 1926-жылы аны ССР Союзунун БШКнын кароосуна киргизген. Бирок, 31-март 1926-жылы ал материалдарды кайтарып алган анын комиссиясы Биринчи этапта чек аранын жалпы сызыгын макулдашууну, ал эми экинчи этапта калктуу конуштарды өз ара өткөрүп берүү маселелерин чечүүнү сунуш кылат.

ССР Союзунун БШК комиссиясынын ишинин жыйынтыгы боюнча Орто Азиянын айрым жаңы мамлекеттик түзүлүштөрү тарабынан айрым волосторду жана калктуу конуштарды кайра бөлүштүрүү боюнча дооматтар айтылды. Ушуга байланыштуу башка паритеттик комиссия түзүлүп, анын төрагалыгы алдында Петровского Г.И. [29] БШК отурумунда 30-август 1926-ж. Петровскийдин Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы аймактык талаш-тартыштарга тиешелүү өз ара дооматтарды иликтөө боюнча бул паритеттик комиссиянын иши жөнүндө доклады каралган [32]. РСФСР жана Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун БШКсы кайрадан каршы пикирин билдирди. СССР БШК жаңы комиссия түзүп, аны Кулбешеров б. жетектеген.

Б. Кулбешеровдун комиссиясы ага бөлүнгөн бир айлык иш учурунда РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы айрым волосторду жана калктуу конуштарды өткөрүп берүү маселесин гана карап чыкты.

Бирок, аталган паритеттик комиссия Б.Кульбешерова чек араларды белгилөөнү жана сүрөттөөнү кийин жаңы түзүлгөн атайын комиссиялар аркылуу ишке ашырууну сунуштаган, башкача айтканда чек аралар биротоло сүрөттөлгөн эмес (жеринде) жана белгиленген эмес. Комиссиянын ишинин жыйынтыктарын карап чыгып, Б. ССР Союзунун БШКсы 4-майдагы токтому менен 1927-жылы Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы жалпы чек араны бекитпестен, Сох жана Исфарин волосторун берүү маселелерин гана бекиткен. ССР Союзунун БШКсынын бул чечими мыйзам бузуу болуп саналат, анткени бул чечим Россиянын БШКсы менен макулдашылган эмес, бул 1924-жылдагы СССРдин Конституциясына карама-каршы келген.

Бир нече паритеттик комиссиялардын ишине карабастан ар кайсы жылдары Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин, ошондой эле Кыргыз ССРинин жана тажик ССРинин чек аралары, мурдагы Түркстан аймагынын улуттук-аймактык бөлүнүшүнөн жана Орто Азияда жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн түзүлүшүнөн баштап, СССР конституциясы талап кылгандай түзүлгөн эмес.

Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын ортосундагы чек аралар СССР мезгилинде түзүлгөндүгүн эске алып, республикалардын өз ара макулдашуусу боюнча аларды 1955-1956-жылдары жана 1989-жылы эки республиканын паритеттик комиссиялары тарабынан иштелип чыккан сунуштарды эске алуу менен иш жүзүндө түзүлгөн жер пайдалануу боюнча бекитүү максатка ылайык.

"Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери" деген экинчи бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык-укуктук негиздери изилденген. Диссертациялык изилдөөнүн теориялык-укуктук негизи болгон кыргыз жана чет өлкөлүк окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн: мамлекеттик ишмер Т. У. Усубалиев, окумуштуулар С. К. Аламанов, Н. Керимбекова, Э. ж. Бейшембиев, Ч. Мусабекова, т. о. Олукеева, Д. А. Олукеева жана башкалардын илимий иштери, ошондой эле чет өлкөлүк окумуштуулар: А. А. Першин, А. А. Жарлыченко, в. Н. Чебаев, х. к. Лемма, Б. М. Клименко, а. а. порк, Э. а. Жана башкалар, ошондой эле Батыш европалык окумуштуулар Г.Макмагон, М. Пратт, с. Джонс, М. Мурти жана башкалар. Тактап айтканда, орус изилдөөчүсү Б.Родоман "чек ара-бул эки нерсенин ортосунда жайгашкан жана аларды бөлүп турган нерсе, же түздөн-түз бир нерсенин айланасында жаткан же аны башка нерселерден бөлүп турган нерсе, бирок бул "нерсенин" өзү, адатта, бөлүнгөн кубулуштарга, объекттерге, объекттерге салыштырмалуу анча деле маанилүү эмес"деп белгилейт.

Башка россиялык юристтер А. А. Першин жана А.А. Жарлыченко мамлекеттик чек араны үч өңүттөн карашат: "абстракттуу-элестетүү, предметтик-белги, системалык-предметтик" [72, с.36]. Абстракттуу элестетилген аспект мамлекеттик чек ара сызык жана ошол сызык боюнча өткөн тик жана горизонталдык беттер деп болжолдойт, бул мамлекеттин суверенитетинин кургактыкта, сууларда, жер астындагы жана аба мейкиндигинде аракетинин мейкиндик чегин билдирет.

"Мамлекеттик чек ара" термини эл аралык жана ички ченемдик укуктук актыларда чечмеленет. Бириккен Улуттар Уюмунун деңиз укугу боюнча конвенциясынын 4-беренесине ылайык, "аймактык деңиздин тышкы чек арасы-бул ар бир чекити баштапкы сызыктын эң жакын чекитинен аймактык деңиздин туурасына барабар аралыкта жайгашкан сызык" [73, с.168]. Б.А. Конвенция чек түшүнүгүнө предметтик-белги аспектисинин позициясынан жакындайт.

Каралып жаткан маселенин алкагында Кыргыз Республикасынын 16.05.2015-ж.чыгыш 98 "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Мыйзамы

өзгөчө кызыгууну туудурат, анын 1-беренеси "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы" түшүнүгүнүн расмий аныктамасын камтыйт. Ал деп "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик аймагынын (куртактын, суунун, жер казынасынын жана аба мейкиндигинин) чектерин, башкача айтканда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Эгемендигинин мейкиндик аракет чегин аныктоочу сызык жана ушул сызык боюнча өтүүчү вертикалдуу үстүнкү бет" түшүнүлөт [74].

Мамлекеттик чек ара режиминин маселелери "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен да жөнгө салынат жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын коргоону камсыз кылууну регламенттөөгө багытталган.

Мамлекеттик чек ара режими түшүнүгүн изилдеп жатып, орус окумуштуусу В.Г. Вишняков "мамлекеттик чек ара режими — бул мамлекеттик чек араны адамдар, жүктөр, транспорт каражаттары менен кесип өтүү жана анын режиминин бузулушун жоюу тартиби" деп белгилейт [77, с.36].

Окумуштуулар-юристар чек ара режимин бөлүп. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары "чек ара режими—мамлекеттик чек араны кайтаруу үчүн зарыл шарттарды түзүү максатында гана чек ара аймагына кирүү, жашоо, орун которуштуруу, орун которуштуруу жана жумуштарды аткаруу тартибин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленүүчү нормалардын жана эрежелердин тутуму" деп белгилейт. Чек ара режими мамлекеттик чек ара режимин сактоону сапаттуу камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү максатында мамлекеттердин ички мыйзамдары менен белгиленет.

Мамлекеттик чек ара режими ошондой эле чек араны күтүүнүн, адамдардын жана транспорт каражаттарынын алдын алуунун, жүктөрдүн жана товарлардын өтүшүнүн, чек арада чарбалык иш жүргүзүүнүн эрежелерин да камтыйт. Мамлекеттик чек ара режими мыйзамдар жана чектеш мамлекеттер менен эл аралык келишимдер менен белгиленет.

Эл аралык укук чек араларды өзгөртүү боюнча бир тараптуу аракеттерге тыюу салат. 1975-жылы Хельсинки Коопсуздук кеңешинин корутунду актысынын принциптеринин декларациясы чек аралардын бузулгус принцибин жарыялаган. Ошону менен бирге мамлекеттер чек араларды өзгөртүү жөнүндө маселелерди эл аралык укуктун жана мамлекеттердин өз ара макулдугунун принциптерине ылайык чече алышат [84, с.78].

"Мамлекеттик чек ара" түшүнүгү Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында бекитилген статуска ээ экендигин эске алсак, мындан улам "мамлекеттик чек ара" Кыргызстандын Конституциясы жана башка мыйзамдары менен бекемделген өзгөчө юридикалык конструкция катары укук объектиси болуп саналат.

Мамлекеттик аймактын негизги белгилери болуп саналат-мамлекеттин белгилүү бир мамлекеттин таандык жана бул мамлекеттин мыйзамдарынын үстөмдүгү. Мамлекеттик суверенитет кыргыз мамлекетинин өзүнүн мамлекеттик аймагынын чегинде үстөмдүгүн, ошондой эле эл аралык иштерде анын көз карандысыздыгын билдирет.

Жогоруда баяндалгандарды эске алуу менен изденүүчү тарабынан "мамлекеттик чек ара" түшүнүгүнө жаңы түшүнүк жана чечмелөө киргизилет, атап айтканда, мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин аныктоочу укуктук жөнгө салуунун объектиси, бул аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин аракети жана мамлекеттин мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосунда макулдашылган өз ара аракеттенүүнү болжолдойт.

"Мамлекеттик чек араны белгилөөнүн укуктук тартиби жана жол – жоболору" деген үчүнчү бөлүмдө жаңы мамлекеттердин пайда болушу-бул жаңы аймактарды жана мамлекеттик чек араларды аныктоо, ошондой эле аларды дүйнөлүк коом жана биринчи кезекте чектеш мамлекеттер тарабынан таануу экендиги белгиленет.

Коомдук укук позициясынан жаңыдан түзүлгөн мамлекеттин укуктук субъективдүүлүгүн аныктоочу бир катар документтер бар. Мындай документтердин бири болуп мамлекеттердин укуктары жана милдеттери жөнүндө Конвенция саналат Монтовидео ш., 26.12.1933-ж. [101].

Советтер Союзунун кулашы жана жаңы мамлекеттердин пайда болушу мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана республикалык административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоо маселелерин жараткандыгын белгилей кетүү керек. Учурда БУУ, ЕККУ жана башка эл аралык уюмдардын алкагында ички административдик чек араларды мамлекеттик чек араларга өзгөртүү жана трансформациялоо маселелерин жөнгө салуучу укуктук документ жок. Ушуга байланыштуу Европа Шериктештигине кирген НАТОго мүчө Европа өлкөлөрү жаңы мамлекеттердин-мурдагы СССРдин жана Югославиянын союздук Республикаларынын пайда болушунун мыйзамдуулугу, ошондой эле аларды эл аралык – укуктук таануу жөнүндө маселени чечүүдө 1991-жылдын декабрында "он эки" [105] билдирүү жасоого

аргасыз болушкан. Бул билдирүүдө "Брюссель минимуму" [106] деп аталган жаңы мамлекеттерди таануу критерийлери чагылдырылган:

БУУнун Уставынын "таануу жана сактоо", Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча Кеңешменин Хельсинки корутунду актысы (август 1975) жана Париж Хартиясы (ноябрь 1990);

- "этностук жана улуттук азчылыктардын укуктарынын кепилдиктери";
- "чек аранын бузулбастыгы";
- "коопсуздук жана туруктуулук боюнча милдеттенмелер";
- "пайда болгон талаш-тартыштарды тынч жана макулдашылган чечүү".

Советтер Союзунун кулашы жана Югословия жаңыдан түзүлгөн мамлекетти жана анын чек араларын эл аралык-укуктук таануу проблемасын өтө актуалдуу кылды.

Көпчүлүк учурларда, таануу маселеси эл аралык укуктун жаңы субъекттерине карата пайда болот – бул анын аймактары жана чек аралары бар мамлекеттер.

Учурдагы тажрыйба жана тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекеттик чек араны белгилөө маселелерин чечүү:

- мамлекеттик чек араны белгилөө жана юридикалык жактан тариздөө боюнча комплекстүү жана макулдашылган иш-аракеттерди камсыз кылуучу системаны түзүү зарылдыгы жөнүндө мамлекеттин жогорку жетекчилиги;
- ар бир өкмөт чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча өкмөттүк комиссияны түзөт;
- Иммамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Өкмөттүк Комиссия төмөнкүдөй жумушчу топторду түзөт: а) юридикалык маселелер боюнча жана б) жерди пайдалануу, геодезия жана картография маселелери боюнча;
- Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча мамлекеттик Комиссия жана анын жумушчу топтору чектеш мамлекеттердин тиешелүү комиссиялары менен боло турган жолугушууларга жана сүйлөшүүлөргө даярдык этабын уюштурууга милдеттүү. Бул даярдык этабы изилдөөнү камтыйт:
 - 1) Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо маселелерин жөнгө салуучу эл аралык жана Улуттук юридикалык документтер;
 - 2) Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча чараларды уюштуруу жана ишке ашыруу боюнча эл аралык тажрыйба жана тажрыйба;
 - 3) республиканын аймагынын жер пайдалануу карталары жана документтери;

- 4) Орто Азия мамлекеттеринин жана Советтер Союзунун суу-жерди пайдаланууга тиешелүү тарыхый документтери, ошондой эле чек аралардын өтүү сызыктары;
- 5) республиканын чек арага чектеш райондорундагы социалдык-саясий жана экономикалык кырдаалга;
- 6) чектеш мамлекеттер менен мамлекеттик өтүү линиясын аныктоо варианттары жана анын чек арага чектеш райондордун жергиликтүү калкынын чарбалык ишине тийгизген таасиринин мүмкүн болгон кесепеттери (суу-жерди пайдалануу, транспорттук байланыш, товарлардын экспортун жана импортун уюштуруу, жергиликтүү жаратылыш ресурстарын жана чийки заттарды пайдалануу, социалдык-экономикалык жана коммуникациялык инфратүзүмдөрдү өнүктүрүү ж. б.);
- 7) чектеш конкреттүү мамлекет менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо жана аны юридикалык жактан тариздөө маселелерин чечүү мүмкүн болбогон учурда үчүнчү тарапка (мамлекетке же эл аралык уюмга) же эл аралык арбитражга кайрылуу мүмкүнчүлүгү.

Укуктук таануу тар жана кеңири мааниде чечмелениши мүмкүн. Тар мааниде, бул эл аралык укуктун субъектисин таануу жөнүндө гана — бул мамлекеттер. Мында таануу-бул эл аралык укуктун жаңы субъектинин пайда болушу белгиленген мамлекеттин актысы. Кеңири мааниде алганда, укуктук таануу деп мамлекеттин актысы түшүнүлөт, ал аркылуу ал эл аралык укуктун жаңы субъектинин — мамлекеттин пайда болушунун белгилүү бир юридикалык жактан маанилүү фактысынын же жагдайынын бар экендигин белгилейт, ошондой эле жаңы пайда болгон мамлекетке карата башка субъекттердин юридикалык жактан маанилүү жана эл аралык укуктук аракеттерине макулдугун билдирет.

Баштапкы жана туунду: бул учурда, жаңы мамлекеттердин жана анын чек араларынын пайда эки негизги ыкмалары бар. Биринчи учурда, эл өз тагдырын өзү аныктоо укугун ишке ашыруунун натыйжасында, башка өлкөлөрдүн эркине карабастан, анын чегинде мамлекеттин пайда болушу жөнүндө сөз болуп жатат. Экинчи учурда, биз буга чейин иштеп жаткан өлкөлөрдүн негизинде жаңы мамлекеттин пайда болушун, башкача айтканда, бир нече мамлекеттин биригишин же мамлекеттин ыдырашын жана ушул бир нече мамлекеттин натыйжасында пайда болушун билдирет.

Экинчи глава "Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын кайтарууну жана коргоону камсыз кылуу боюнча укук субъекти катары" үч бөлүмдү камтыйт.

Биринчи бөлүм "көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү – СССРдин мурдагы союздук республикаларын делимитациялоонун саясий-укуктук формасы". Бул бөлүмдө көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги Советтер Союзу кулагандан кийин жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин пайда болушу үчүн негиздерди түзүүгө мүмкүндүк бергени көрсөтүлгөн.

8-декабрь 1991-жылы Беловье токоюндагы Беларус, Россия жана Украинанын жетекчилери көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жана Советтер Союзун жоюу жөнүндө келишимге кол коюшкан.

Бирок, СССР 15 союздук республикалардын курамында болгондуктан, аны жоюу жөнүндө чечим кабыл алуу үчүн, жок эле дегенде, жөнөкөй көпчүлүктүн макулдугу болушу керек, башкача айтканда, 8 союздук республикалар. 17-март 1991-жылы 9 союздук республика катышкан бүткүл союздук референдумда шайлоочулардын 76% СССРди сактап калууну жакташкан.

Казакстандын Президенти Н.А. Назарбаевдин демилгеси боюнча 21-декабрь 1991-жылы Алма-Атада 11 союздук республиканын: Азербайжан, Армения, Белоруссия, Кыргызстан, Молдова, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан жана Украинанын мамлекет башчылары чогулуп, алар көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү жөнүндө макулдашууга Протоколго кол коюшкан.

Макулдашууда "макулдашуучу тараптар бири-биринин аймактык бүтүндүгүн жана шериктештиктин алкагында болгон чек аралардын кол тийбестигин тааныйт жана сыйлайт" [131] деп баса белгиленген. Чек аралардын ачыктыгына жана эркин жүрүүгө кепилдиктер берилген. Макулдашуу мамлекеттер жалпы координациялоочу институттар аркылуу ишке ашырууга ниеттенген биргелешкен ишмердүүлүктүн негизги багыттарынын тизмесин аныктады.

Бул саясий чечимдер СССРдин башаламан кулашына жана кандуу кагылышууларга жол берген жок. КМШнын түзүлүшү мурдагы Советтер Союзунун республикаларын укуктук, аскердик-саясий жана социалдык-экономикалык жактан ажыратуунун цивилизациялуу формаларына жол берди жана негиздеди. Шериктештик жаңы суверендүү мамлекеттердин калыптанышы, алардын аймактарын укуктук жактан чектөө, алардын ар биринин саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жана мамлекеттик түзүлүштүн өз моделин тандап алуусу үчүн жагымдуу шарттарды түздү.

Шериктештиктин алкагындагы чек ара кызматташтыгы 6-июль 1992-жылы КМШ Мамлекет башчыларынын Кеңешинин Москва шаарындагы кол коюусу менен башталган [134].

Азербайжан, Беларусь, Казакстан, Молдова, Россия, Өзбекстан жана Украина – өз мамлекеттеринин аймактарында Шериктештиктин тышкы чек араларын өз алдынча кайтарышкан.

Арменияда, Грузияда, Кыргызстанда, Тажикстанда жана Түркмөнстанда эки тараптуу келишимдердин негизинде чек араны орусиялык чек ара аскерлеринин топтору кайтарышкан.

Шериктештикке катышкан мамлекеттердин чек ара аскерлеринин ишмердүүлүгүнүн жана КМШга катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларында чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негизи чек ара аскерлеринин колбашчыларынын кеңеши жөнүндө жобо тууралуу макулдашууга кол коюу болуп саналат [135].

Жобо колбашчылардын Кеңешинин ишинин негизги максаттарын аныктады [143]:

- КМШнын мамлекет башчыларынын Кеңешинин, өкмөт башчыларынын Кеңешинин чечимдерин жана өз чечимдерин, ошондой эле көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин Уставынын чек ара маселелерине тиешелүү жоболорун ишке ашыруу боюнча күч-аракеттерди макулдашуу;

- тышкы чек араларды жана экономикалык зоналарды кайтаруу жаатындагы чек ара аскерлеринин күч-аракеттерин координациялоо, ошондой эле КМШга катышкан бардык мамлекеттердин кызыкчылыктарын эске алуу менен аларда туруктуу абалды камсыз кылуу боюнча.

КМШ Мамлекет башчылары 26-август 2016-жылы КМШга катышкан мамлекеттердин макулдашылган чек ара саясатынын концепциясын бекитишти [152]. Концепциянын жоболорун ишке ашыруу натыйжалуу чек ара кызматташтыгын уюштурууга мүмкүндүк берди жана шериктештикке катышкан мамлекеттердин тышкы чек араларынын коопсуздугун камсыз кылды.

"Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун Ченемдик-укуктук негиздери "деген экинчи бөлүмдө Кыргыз Республикасы үчүн жаңы коркунучтарды жана чакырыктарды пайда кылган болуп жаткан глобалдык жана региондук саясий, экономикалык, эл аралык, укуктук, чек ара, аскердик, экологиялык процесстер

каралды. Бул республикадан коопсуздук маселелерине, башкача айтканда кандайдыр бир коркунуч болбогон абалга жетишүүгө жогорку көңүл бурууну талап кылат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы" деп аныктайт, ал азыртадан эле тактоону жана толуктоону талап кылат.

Атап айтканда, көрсөтүлгөн Улуттук коопсуздук түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат" [170].

Ошентип, чек ара коопсуздугу тиешелүү натыйжалуу мамлекеттик механизмдер менен камсыз кылынышы керек. Башкача айтканда, мурда Бул бөлүмдө белгиленгендей, чек ара коопсуздугу макулдашылган, Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан таанылган жана бекитилген Мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш, ал макулдашылган жана натыйжалуу механизмдердин комплексин билдирет, аларды пайдалануу жана ишке ашыруу эгемендикти жана көз карандысыздыкты, аймактын бүтүндүгүн жана бөлүнбөстүгүн, ошондой эле республиканын чек ара коопсуздугун ишенимдүү камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясаты азыркы замандын экономикалык, соода, маалыматтык, психологиялык жана санкциялык согуштар болуп жаткан саясий, экономикалык, аскердик, эл аралык факторлорун эске алуу менен түзүлүүгө жана ишке ашырылууга тийиш [182].

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатынын негизги принциптери тиешелүү мыйзамдарды, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыктарын, Жогорку Кеңештин жана министрлер кабинетинин токтомдорун жана чечимдерин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Экономикалык, социалдык, чек ара, финансылык, эл аралык, тышкы саясий ишин жүзөгө ашырууга багытталган комплекстүү максаттуу программаларды иштеп чыгуу жана кабыл алуу аркылуу калыптанууга тийиш.

Биздин мамлекеттин мамлекеттик чек ара саясатын калыптандыруучу жана жөнгө салуучу эң негизги ченемдик укуктук актылар:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы 11-апрель, 2021-жыл бүткүл элдик добуш берүү менен кабыл алынган;

- КРнын "Мамлекеттик чек ара жөнүндө" Мыйзамы № 98, 16-Май, 2015-жыл;
- КР № 570 Президентинин Жарлыгы, 27-декабрь, 2021-жыл "КР улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө";
- Жана Кыргыз Республикасынын МУКК Чек ара кызматынын абалын аныктайт. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 19.01.2021-жылдагы токтому менен бекитилген;
- 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы КР Президентинин 12.10.2021-жылдагы Жарлыгы менен жарыяланды № 435;
- КР Президентинин Жарлыгы 570, 27-декабрь, 2021-жыл, "КР улуттук коопсуздук концепциясы жөнүндө";

Добуш берүү КР мыйзамы острот 57, 15-июль, 2022-жыл "Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук органдары жөнүндө".Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу чөйрөсүндө Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатынын негизги принциптери [183]:

- чек ара мейкиндигиндеги кырдаалдын өнүгүшүнө мониторинг жана талдоо жүргүзүү;
- заманбап талаптарга жана алдыңкы стандарттарга ылайык Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматын модернизациялоо;
- республиканын чек ара саясатын ишке ашырууну жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо жана баалоо;
- макулдашылган жана чектеш республикалар менен өз ара аракетте республиканын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо процесстерин активдештирүү жана тездетүү боюнча чараларды көрүү;
- республиканын мамлекеттик чек ара саясатын натыйжалуу ишке ашыруу максатында Мамлекеттик чек араны башкаруу боюнча документти иштеп чыгууну жана киргизүүнү тездетүү зарыл;
- Борбордук Азиянын чектеш мамлекеттери жана Кытай менен чек аралык өз ара аракеттенүүнү жана кызматташтыкты уюштуруу жана өнүктүрүү.

Адамзат аскердик чыр-чатактарга жана тирешүүлөргө, дүйнөнү жана ресурстарды бөлүп алуу үчүн күрөшкө, терроризмдин көрүнүштөрүнө, сепаратизмге, экономикалык жана каржылык кризистерге, экологиялык көйгөйлөргө жана башка заманбап чакырыктардын жана коркунучтардын булактарына туш болгон азыркы доордо.

Чек ара коопсуздугу чек ара мейкиндигиндеги ички жана тышкы коркунучтардан инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын камсыз кылууга багытталган Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздугунун курамдык бөлүгү болуп саналат жана "Кыргыз Республикасынын бардык мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан жүзөгө ашырылат".

Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен чек арасында ар кандай инциденттер жана чыр-чатактар болуп келген жана болуп жатат, аларды республиканын укук коргоо органдарынын, жергиликтүү бийлик органдарынын жана ЖМК өкүлдөрү ар кандай чечмелешет. "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында көрсөтүлгөн: "чек ара жаңжалы" жана "чек ара жаңжалы" түшүнүктөрүнө так аныктама берилет.

Чек ара коопсуздугу тиешелүү мамлекеттик механизмдер менен камсыз кылынууга тийиш. Башкача айтканда, чек ара коопсуздугу мамлекеттик чек ара саясаты менен, башкача айтканда, аларды колдонуу жана ишке ашыруу аймактын эгемендигин жана көз карандысыздыгын, бүтүндүгүн жана бөлүнбөстүгүн жетиштүү деңгээлде камсыз кыла турган механизмдердин комплекси менен камсыз кылынууга тийиш.

Кыргыз-тажик чек арасындагы 2021-жылдын жазындагы жана 2022-жылдын күзүндөгү окуялар көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун азыркы учурдагы системасы заманбап чакырыктарга жана коркунучтарга, анын ичинде чектеш республикалардан келип чыгышы мүмкүн болгон коркунучтарга натыйжалуу алдын алууну жана адекваттуу жооп кайтарууну талап кылат.

Үчүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын УКМКнын Чек ара кызматынын укуктук статусу" Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын кайтаруу жана чек ара режимин жөнгө салуучу юридикалык актылар каралды.

16.05.2015-жылдагы "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Мыйзамы Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режимин бекиткен юридикалык акт болуп саналат. Мамлекеттик чек араны кайтаруу коопсуздукту камсыз кылуу боюнча мамлекеттин милдети болуп саналат.

Мамлекеттик чек араны коргоо теориясы чек араны коргоонун табиятынын эки тараптуулугун белгилейт:

- чек араны кайтаруу боюнча аскердик түзүмдөрдүн кызматтык-күжүрмөн ишмердүүлүгү;

- жабык мүнөздөгү-чек ара кызматынын ыкчам-аскердик иши.

Ошентип, мамлекеттик чек араны коргоо теориясы республиканын чек арасын кайтарууга катышкан мамлекеттик органдардын атынан мамлекеттин татаал социалдык-тарыхый, укуктук, саясий, аскердик системасынын курамдык бөлүгүнүн иштешинин эволюциясын чагылдырат.

Чек ара ишинин теориясы мамлекеттик чек араны кайтарууда ар кандай ведомстволук, ар түрдүү күчтөрдүн колдонулушун белгилейт. Мамлекеттик чек араны кайтаруу укуктук режимдерди белгилөөнү:

- мамлекеттик чек ара режими;
- чек ара режими;
- өткөрүү пункттарындагы режим.

Мамлекеттик чек ара режими: өтүү, өткөрүү, өткөрүү, иш жүргүзүү, инциденттерди чечүү тартибин билдирет. Чек ара режими өтүү, убактылуу болуу, жүрүү эрежелерин билдирет; тилкенин чегинде иш-аракеттерди жүргүзүү, иш-чараларды өткөрүү. Чек ара режими чек араны кайтаруунун натыйжалуу шарттарын түзүүгө өбөлгө түзөт.

Чек араны кайтарууну уюштуруу жана камсыз кылуу, чек араны кайтаруунун өзү КР УКМКнын Чек ара кызматы тарабынан ишке ашырылат.

Чек ара органдары кургактыкта жана чек ара аркылуу өткөрүү пункттарында мамлекеттик чек араны кайтарууну камсыз кылуу системасынын негизин:

- жер-жерлерде мамлекеттик чек араны өзгөртүүгө жол бербөөнү камсыз кылуу;
- чек ара режиминин, чек ара режиминин, өткөрүү пункттарындагы режимдин эрежелеринин сакталышына;
- аскердик, чалгындоо, контрчалгындоо, режимдик-өткөрүү иштерин жүргүзүү;
- чек ара өкүлдөрүнүн ишин жана ишмердүүлүгүн жөнгө салат.

Түзүлүп жаткан мамлекеттик органдын статусун "Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматы жөнүндө" Мыйзамда бекемдөө кыргыз чек ара ведомствосун түзүү боюнча алгачкы маанилүү жана чечүүчү кадам болуп калды. Азыркы учурда бул статус 16-жылдын 2015-майындагы "КР Мамлекеттик чек арасы жөнүндө" Мыйзамы жана 19-январь 2021-жылы КР УКМКнын Чек ара кызматы жөнүндө Жобо менен бекемделген.

Жогоруда белгиленгендей-Кыргыз Республикасынын чек араны коргоо жана чек ара режими маселелерин бекиткен юридикалык акт болуп 16.05.2015-жылдагы "КР

Мамлекеттик чек арасы жөнүндө"мыйзам эсептелет. Мамлекеттик чек ара мамлекеттин бардык бийлик бутактарынын макулдашылган иши аркылуу улуттук коопсуздукту камсыз кылуу жана чек ара саясатын ишке ашыруу системасынын бир бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын МУКК Чек ара кызматынын тутумунда иши Эл аралык келишимдер менен жөнгө салынуучу чек ара өкүлдөрү иштейт [222]. Чек ара өкүлдөрү чек ара режиминин сакталышына, мамлекеттик чек ара жана режим жөнүндө келишимдерди аткаруунун тартибин жана бузууларга жол бербөө боюнча чараларды көрүүгө контролдукту жүзөгө ашырат.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен чек араны коргоо теориясы негиздейт:

- КР МУКК Чек ара кызматынын ИИМ органдары, Коргоо министрлигинин аскердик бөлүмдөрү, тиешелүү мамлекеттик органдар жана жергиликтүү бийлик органдары менен өз ара аракеттенүүнү уюштуруудагы ишмердүүлүгүнүн багыттары, формалары жана иш-аракеттеринин ыкмалары;
- террорчулукка жана терроризмге тиешеси бар адамдар тарабынан атайын кызматтардын, достукка жатпаган өлкөлөрдүн, мамлекеттик чек араны бузгандардын
- сепаратисттик уюмдарга таандык;
- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү чек ара органдарынын аскердик, ыкчам-издөө жана чек ара өкүлчүлүктөрүнүн иштеринин маселелерин жана багыттарын илимий негиздейт;
- илимий-практикалык көз караштан алганда түшүнүктөрдүн мазмунун жана теориялык билимдердин маанисин тактайт;
- Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын ишке ашыруунун багыттарын жана формаларын аныктайт.

Ошентип, мамлекеттик чек араны кайтаруу өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- экономиканы өнүктүрүү жана чек ара саясаты маселелери;
- чек ара саясатына ылайык чек араны кайтаруу маселелерин;
- мамлекеттик чек араны кайтаруунун абалынын мамлекеттин экономикалык жана финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келүүсүнө;
- чек араны коргоонун абалынын күчтөрдүн жана заманбап техникалык каражаттардын болушуна көз карандылыгы.

Мамлекеттин чек арасын кайтаруу жана коргоо чек ара коопсуздугунун азыркы учурдагы чакырыктарын жана коркунучтарын алдын алуу жана кесип өтүү боюнча өз убагында жана натыйжалуу чараларды иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат.

Мамлекеттик чек араны кайтарууну жана коргоону камсыз кылуу системасы коркунучтарды жана чакырыктарды алардын калыптануу жана өнүгүү стадияларында эле өз убагында болжолдоого жана аларга адекваттуу жооп берүүгө мүмкүн болгондой кылып түзүлүшү керек.

Үчүнчү глава "Борбордук Азиянын чектеш республикалары менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек араларынын укуктук режимдерин талдоо" үч бөлүмдү камтыйт.

"Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими "деген биринчи бөлүмдө Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери каралган.

Өткөн кылымдын 20-жылдарында Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек аралардын улуттар аралык бөлүнүшү эки республиканын ортосундагы чек ара жана аймактык маселелерди аягына чейин чечкен эмес.

Советтер Союзунун мезгилинде республика аралык чек араларды белгилөө аларды жеринде (натурасында) көрсөтүү менен паритеттик комиссиялардын чечимдери аркылуу бул чечимдерди Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Министрлер Советинин токтомдору жана Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин Жогорку Советтеринин Президиумдарынын Жарлыктары менен бекитүү аркылуу жүргүзүлүүгө тийиш. Бирок, республикалардын парламенттери республикалардын ортосундагы Мамлекеттик чек араларды белгилөө жөнүндө келишимдерди ратификациялоо жөнүндө чечим кабыл алышкан жок.

2000-жылдан тартып кыргыз-өзбек Өкмөттөр аралык комиссиясы Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча иштерди жүргүзө баштаган.

Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы Мамлекеттик чек араны делимитациялоонун укуктук маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк делегациясы жана Өзбекстан Республикасынын Өкмөттүк

делегациясы бир пикирге келе алышкан жок. Өзбекстан Республикасынын Өкмөттүк делегациясы алардын пикири боюнча жалгыз юридикалык күчкө ээ болгон 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтерин укуктук негиз катары кабыл алууну сунуштайт.

Өзбекстан Республикасынын Өкмөттүк делегациясынын бул сунушу кабыл алынган учурда Кыргыз Республикасы Фергана облусунун "Сох" анклавын Өзбекстан Республикасынын негизги аймагы менен бириктирүү үчүн Баткен облусунун жерлерин Өзбекстан Республикасына өткөрүп берүүгө аргасыз болот. Ошондо Баткен районунун, Жалпы эле Лейлек районунун жана Сүлүктү шаарынын көпчүлүк бөлүгү Кыргыз Республикасынын негизги аймагынан ажыратылат, б.а. анклавга жайгаштырылат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк делегациясы көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө макулдашууларга негизденип, чек араларды делимитациялоо үчүн негиз катары 1955-жылдагы паритеттик комиссиялардын ишинин натыйжаларын СССР ыдыраган учурга карата иш жүзүндө түзүлгөн Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы администрациялык чек араларды олуттуу түрдө чагылдырган катары кабыл алууну сунуштады [254].

Ошондой эле кыргыз-өзбек чек арасынын айрым участкалорунда өнөр жай, айыл чарба, мелиорация, көмүр чийки заты жана гидро-жабдуулар объекттери жайгашкан, алар боюнча Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын юридикалык таандыктыгы жөнүндө чечилгис пикир келишпестиктер болгон.

Бул кыргыз-өзбек чек арасындагы кырдаалдын Кыргызстандын башка чектеш мамлекеттер, анын ичинде Тажикстан менен болгон чек арасынан айырмалангандыгынын өзгөчөлүгү болгон.

Кыргыз-өзбек чек арасынын чек ара мейкиндигинде түздөн-түз жайгашкан экономиканын кыйла маанилүү объекттери.

01.01.2021-жылга чейин кыргыз тарап Өзбекстандан 9-жылдын 1992-октябрында [259] КМШ мамлекеттеринин башчылары Бишкек шаарында кол койгон укуктарды өз ара таануу жана менчик мамилелерин жөнгө салуу жөнүндө Макулдашууга ылайык, эки өлкөнүн ортосундагы менчик укуктарын жөнгө салуучу Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасынын ортосундагы негизги жана жалгыз документ болуп саналган, аларды өткөрүп берүүнү бир нече жолу талап кылган. Бул документке ылайык, ар бир тарап СССР Союзунун курамында башка мурдагы союздук республикалардын мамлекеттик

башкаруу органдарынын карамагында 1-декабрь 1990-жылы жайгашкан, анын аймагында жайгашкан объекттерине карата башка тараптын менчик укугун тааныйт.

2022-жылдын аягында Кыргыз Өкмөтү кыргыз-өзбек чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процесси аяктаганын жарыялаган. 2023-жылдын мартында кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делимитациялоо тууралуу документтер КР Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган.

Буга чейин аталган Макулдашуу ачык басма сөздө жарыяланган эмес жана бул документтерге кирүү мүмкүнчүлүгү берилген эмес.

Азыркы учурда Кыргызстан менен Өзбекстан өкмөттөр аралык комиссиялардын сүйлөшүү процессинин экинчи этабын — Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы Мамлекеттик чек араны демаркациялоону өткөрүү боюнча даярдык иштерин жүргүзүүдө.

2023-жылдын мартында Кыргыз Республикасы менен Өзбекстан Республикасы эки республиканын чек араларын делимитациялоо боюнча өкмөттүк комиссиялар өз ишин аяктап, мамлекеттик чек ара боюнча тийиштүү документтерге кол койгонун расмий жарыялашкан. Азыркы учурда сүйлөшүү процессинин экинчи этабын – бул чек араны демаркациялоону даярдоо жана өткөрүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө, ал дагы узак убакытты жана чоң күч-аракетти талап кылат.

"Кыргыз Республикасынын Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук аныктоо көйгөйлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн талдоо жана чечүү мүмкүнчүлүктөрү" деген экинчи бөлүмдө 1924-жылдан азыркы учурга чейинки кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын белгилөөнүн укуктук негиздерин аныктоо боюнча республикалардын паритеттик комиссияларынын ишинин жыйынтыктары каралды.

Кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөр 2002-жылдын декабрынан тарта башталган.

Тажик тарап чек ара тилкелерин 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүү документтеринин негизинде аныктоону талап кылууда, алардын пикири боюнча юридикалык күчкө ээ, ошону менен бирге Кыргызстандын Лейлек жана Баткен райондорунун кыйла бөлүгүнө талапкер болууда.

Тажик тарап кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо үчүн бирден бир легитимдүү укуктук негиз катары таңуулоого аракет кылып жаткан 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдарына карата алардын бир катар себептер боюнча юридикалык негиздемеси жок экендигин баса белгилөө керек:

1. Чыгыш протоколунун 3-пунктунун 4-токтом бөлүгүндө 25-жылдын 1927-январындагы олуттуу эскертүү көрсөтүлгөн: "атайын паритеттик комиссия тарабынан аларды натуралай тактоо жолу менен чек араларды сыпаттоо жөнүндө сунуш менен СССРдин БШКнын Президиумуна Кирүү". Мындай эскертүү Ортазликвидком тарабынан бекитилген чек аралардын сыпаттамасы пландык-картографиялык материал менен байланыштырбастан, өтө жөнөкөйлөштүрүлгөн түрдө аткарылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

2. Паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча, СССР Борбордук шайлоо комиссиясы 4-май, 1927-жылдын өзүнүн токтомдору менен Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин айрым волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендигин аныктаган. Бирок, бул 1924-жылдагы СССРдин Конституциясына да карама — каршы келген, анткени өзүнчө волосторду-Сох жана Исфариндик Өзбек ССРин өткөрүп берүү РСФСР БШКнын макулдугусуз жүргүзүлгөн. 4-жылдын 1927-майында СССР БШКнын токтомуна картографиялык тиркемелер болбогонун, башкача айтканда жөнгө салуу предметин аныктаганын эске алып, паритеттик комиссия чек араларды белгилөөнү жана сүрөттөөнү кийинки атайын комиссияларда жүргүзүүнү сунуштады.

Ошентип, эмне үчүн ССР Союзунун БШКсы республикалар ортосундагы чек аралардын сүрөттөлүшүн бекитпегендигинин түшүндүрмөсүн төмөнкүчө баяндоого болот::

- комиссиянын компетенциясына айрым волостордун жана Кыргыз ССРинин же Өзбек ССРинин калктуу пункттарынын таандыктыгына тиешелүү чек ара боюнча талаш маселелерди гана чечүү кирген, ал эми чек аранын сыпаттамасын түзүү бир топ убакытты талап кылган, бөлүнгөн бир айдын ичинде аны ишке ашырууга мүмкүн болгон эмес жана комиссия тарабынан бул иш жүргүзүлгөн эмес. Буга байланыштуу ССР Союзунун БШКсы талаштуу чек ара маселелерине үч жылдык мөөнөткө мораторий белгилеген.

- ССР Союзунун БШКнын Президиумунун 4-майындагы токтому 1927-жылы карама-каршы жана бири-бирин жокко чыгарган ченемдерди камтыйт. Алсак, токтомдун 5-пункту Кыргыз АССРинин аймагындагы Кыргыз ССРи менен Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселесин императивдик тартипте биротоло жөнгө салууну караштыруу менен бир эле убакта 3 жылдык мөөнөттү караган ченемди белгилейт, анын мөөнөтү бүткөндөн кийин чек араны өзгөртүү жөнүндө сунуш киргизүүгө болот. Бул токтомдун 5-пунктунда каралган ченем жакынкы үч жылдык мөөнөткө айрым волостордун жана калктуу конуштардын шарттуу чек аралары гана белгиленгенин туюндуруу менен 3 жылга эсептелген, башкача

айтканда, Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы жалпы чек аралар жөнүндө маселе каралбаганын туюндурат.

Демек, СССР Борбордук шайлоо комиссиясынын президиумунун токтому менен 4-жылдын 1927-майында Кыргыз ССР жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара маселелери каралган эмес.

1949, 1958-1959, 1971, 1986-1987, 1989-жылдары жерди пайдалануу маселелерин чечүү үчүн Тараптар ар кандай деңгээлде макулдашуу же паритеттик комиссияларды (бардыгы болуп беш паритеттик комиссия) түзүшкөн. Бирок бул комиссиялардын бири да мамлекеттик (республика аралык) чек ара сызыгынын өтүшүн өзгөртүү маселесин козгогон эмес. Бул комиссиялардын бир дагы чечими 1936-жылдагы жана 1977-жылдагы Конституцияда талап кылынгандай, ошол мезгилде мыйзамда белгиленген тартипте бекитилген эмес.

1989-жылы Тажик ССР жана Кыргыз ССР Министрлер Советтеринин токтомдору менен республикалардын ортосундагы чек араларды тактоо жана жөнгө салуу үчүн паритеттик комиссия түзүлгөн.

Тажик ССРинин жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советтери республикалар ортосундагы чек араны белгилөө жөнүндө Макулдашууга кол коюп, өз токтомдору менен аны жактырышты [303].

СССРдин жана тажик ССРинин Конституциясына ылайык 1989-жылдагы тараптардын паритеттик комиссиясынын материалдары Тажик ССРинин Жогорку Советинин талкуусунун предмети болгон. Тажик ССРинин Жогорку Кеңеши паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгын өзүнүн токтому менен бекиткен эмес, даярдалган материалдарды гана эске алып, Комиссияга Кыргыз тарап менен биргеликте чек араны тактоо боюнча ишти улантууну тапшырган.

12-июлдун 1996-жылында Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын ортосундагы мамлекеттер аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимде "деп айтылат. Жогорку макулдашуучу тараптардын ортосундагы мамилелер аймактык Бүтүндүктүн жана чек аралардын бузулбастыгынын жана эл аралык укуктун башка жалпы таанылган ченемдеринин негизинде түзүлөт" [305].

Келишимдин беренесинде "эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз - тажик Өкмөттөр аралык комиссияны түзүү жөнүндө алар кол койгон Протокол ушул Келишимдин ажырагыс бөлүгү болуп саналат" деп жазылган, анда 12-июлунда н

1997-жылында [306] "комиссиянын милдеттери: чек арага чектеш, аны юридикалык жактан тариздөө жана демаркациялоо" деп жазылган.

Ошентип, тажик тарап Эл аралык келишим түзүү жолу менен тийиштүү түрдө таризделген республика аралык чек аранын жоктугун моюнга алды жана чек арага чектеш райондордун суу-жер пайдалануусу боюнча мамлекеттик чек араны орнотууга макул болду. Чындыгында, муну менен Тажикстан Республикасы кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө 1924-1927-жылдардагы документтерди колдонуудан баш тарткан.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, тажик тарап сунуш кылгандай 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык бөлүнүүнүн материалдары делимитация үчүн укуктук негиз боло албайт жана эл аралык-укуктук мүнөзгө ээ боло албайт.

"Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы жана Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек араларынын укуктук режими" деген үчүнчү бөлүмдө эки бөлүмчө камтылган. **"Кыргыз Республикасынын Кытай Эл Республикасы менен мамлекеттик чек арасынын укуктук режими"** деген биринчи бөлүмчөсү 1991-жылы Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка жана эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, республика коңшу мурдагы союздук СССР республикалары менен гана эмес, ошондой эле Кытай Эл Республикасы менен да чек аралардын чечилбеген маселелерин мурастап алгандыгын баса белгилейт. Кытай менен чек аранын узундугу 1072 чакырымды түзөт.

Кийин Советтер Союзу менен Кытайдын ортосундагы чек араны жөнгө салуу боюнча сүйлөшүү процесси 1964 – жылы башталган кыргыз чек ара участогунда талаш – тартыштуу 5 участок аныкталган-Бул биринчи участок – Хан – Теңири чокусуна жакын 450 кв.км., экинчи участок-Иркештам ашуусуна жакын 260 кв. км., үчүнчү участок – Жаңы-Жер жергесинин 180 кв. км., төртүнчү участок – Узенгю-Кууш жеринин 2840 кв. км. жана бешинчи участок-Бозайгыр-Хожент деген жердин 20 кв. км. Бул участкактордун жалпы аянты болжол менен 3750 чарчы метрди түзөт. км.

Кыргыз Республикасы 1992-жылы Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын өкмөттүк делегацияларынын курамындагы биргелешкен делегациянын алкагында Кытай менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процессин баштаган.

Биргелешкен делегациянын алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жогоруда аталган беш участок талкууланып, Жаңы-Жер жана Бозайгыр-Хожент жерлери Кытайга, ал эми Кыргызстанга Эркештам жери өткөндүгү жөнүндө келишимге жетишилди. Хан-Тенгри чокусунун аймагындагы аймак 61% – Кыргызстанга, 39% – Кытайга бөлүнгөн. Бедел ашуусунун аймагындагы Участок кийинки кароого жылдырылды.

Көп сандаган сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында, үч жылдан кийин 1999-жылы Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда Өзбек – Кууш участогунун бедел-участогунун районунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө Кошумча макулдашуунун долбоору даярдалган. Өзгөн-Кууш жер тилкесинин 70% Кыргызстанга, ал эми 30% аянты Кытайга өткөн.

Кытай Эл Республикасы менен кол коюлган макулдашуулар эл аралык укуктун принциптерине жана ченемдерине ылайык биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Кытай менен мамлекеттик чек арасынын өтүү сызыгын белгилөөдө. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын аймагын өткөрүп берүү жана кыскартуу жөнүндө айтууга болбойт, анткени мурда Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда мамлекеттик чек ара жөнүндө макулдашуу болгон эмес.

"Кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин жана чек ара жанындагы суу ресурстарын биргелешип башкаруунун өзгөчөлүктөрү" деген экинчи бөлүмчөдө төмөндөгүлөр каралды.

1998-2000-жылдардагы сүйлөшүү процессинде Кыргыз Республикасы менен Казакстан Республикасынын делегацияларынын ортосунда 1760 гектар жердин "Каркыра"жерине таандыктыгы жөнүндө маселе келип чыккан. 1930 — жылы ССР Союзунун БШКсы Кыргыз АССРинин жана казак АССРинин жогорку органдарынын өз ара макулдашуусу менен жалпы 1760 гектардын 1135 гектары Казакстанга, ал эми 625 гектары Кыргыз Республикасына таандык деп бекиткен. Бирок Кыргыз Республикасынын Түп районунун жергиликтүү калкы 2000-жылдары Кыргызстандын өкмөтүнө Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди жазуу жүзүндө Казакстанга өткөрүп берүү, анын ордуна Кыргыз калк отурукташкан Санташ пунктуна жакын жайгашкан жана мал жаюу үчүн ыңгайлуу болгон 1135 гектар аянтты казак тараптан алуу өтүнүчү менен кайрылган.

Узакка созулган сүйлөшүүлөрдөн кийин "Каркыра" жергесиндеги Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди 1135 гектар казак аймагына алмаштырууга мүмкүн болду.

Делимитация жана демаркация боюнча Биргелешкен комиссиянын андан аркы ишинин жүрүшүндө, башкача айтканда демаркациялык иштерди жүргүзүү учурунда тараптар кыргыз-казак чек арасынын айрым тилкелеринде анча маанилүү эмес жөнгө салууларды жүргүзүү жөнүндө зарылдыгы келип чыкты. Буга байланыштуу Алматы шаарында Тараптардын биргелешкен комиссиясынын жолугушуусунда тараптар кыргыз-казак чек арасындагы 15 участкату киргизишкен, алар Тараптардын биргелешкен комиссиясы тарабынан анча-мынча жөнгө салууну талап кылышкан [324].

2-июнь 2012-жылы Астана шаарында өткөн кыргыз-казак Өкмөттөр аралык кеңешинин үчүнчү отурумунун жыйынтыктары боюнча Казакстан Республикасынын Жамбыл облусунун, Кыргыз Республикасынын Чүй жана Талас облустарынын администрация башчыларына 2012-жылдын сентябрына чейин кыргыз-казак мамлекеттик чек арасынын төмөнкү участкаторунда өз ара компенсациялык негизде анча маанилүү эмес жөнгө салуу боюнча кошумча консультацияларды өткөрүү тапшырылган:

- "Быстроток" жана "Раис" каналдары (Талас облусу);
- Бишкек-Чолпон-Ата автожолунун узундугу 800 метр (Токмок ш.аймагындагы Ысык-Көл айланма жолу).

Делегациялардын кийинки жолугушууларында казак тарап Талас облусунун Аманбаев айылынын аймагында жайгашкан жерлерди "Быстроток" жана "Раис" каналдары менен алмашуу иретинде берүү мүмкүнчүлүгүн сунуштады. Бул сунушту Кыргыз тарап тең эмес алмашуу катары четке какты. Өз кезегинде казак тарап Бишкек-Токмок унаа жолунун 800 метрлик бөлүгүнө байланыштуу маселени талкуулоодон баш тартты [325].

Кыргыз-казак чек арасын делимитациялоо маселелерин чечүү менен катар Казакстан менен Кыргызстан суу пайдалануу маселелерин да чечишти.

2000-жылдын январында жакшы коңшулук, өз ара жардам, өз ара пайдалуу кызматташтык принциптерин жетекчиликке алуу менен Казакстан өкмөтү менен Кыргызстандын Өкмөтүнүн ортосунда Чүй жана Талас дарыяларында мамлекеттер аралык пайдалануудагы суу чарба курулуштарын пайдалануу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган [335].

Бул макулдашуу боюнча Казакстан Кыргызстанга таандык, бирок Казакстанга суу жеткирүүчү гидротехникалык курулмаларды жана суу сактагычтарды тейлөө жана оңдоо боюнча Кыргыз Республикасынын финансылык чыгымдарынын ордун толтуруу боюнча милдеттенмелерди өзүнө алган [336].

Бул Макулдашууга ылайык, тараптар суу инфраструктурасынын иштөө параметрлерин жана гидротехникалык курулуштарды каржылоодо КР менен Казакстандын чыгымдарын биргелешип аныктаган туруктуу кыргыз-казак комиссиясын түзүштү [337].

26-июль 2006-жылы Бишкекте Чүй жана Талас дарыяларындагы суу чарба курулуштарын мамлекеттер аралык пайдалануу боюнча кыргыз-казак комиссиясы коомчулукка жана эл аралык уюмдарга өзүнүн иш программасы жана пландары менен тааныштырган [338].

Евросоюз жана БУУнун Европа экономикалык комиссиясы, БУУнун Экономикалык жана социалдык комиссиясы, ЕККУ, Азия өнүктүрүү банкы аталган комиссияга уюштуруучулук, методикалык жана финансылык колдоо көрсөтүп, ошондой эле бул дарыялардын бассейндеринде иштеген жана иштеген эки республиканын суу чарба ведомстволоруна жардам көрсөтүштү [339].

Төртүнчү бөлүмдө "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасын интеграцияланган башкаруу — Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуунун инновациялык механизми катары" заманбап шарттарда Кыргызстандын чек ара коопсуздугун ишке ашыруу боюнча мамлекеттин ишмердигинин инновациялык түрү катары чек араларды башкаруу маселелери каралды.

Чек араларды сапаттуу жана натыйжалуу интеграцияланган башкарууну киргизүү Кыргызстан тарабынан мамлекетибиздин ШКУ, КМШ, ЕАЭБ, Евросоюз жана башкалар менен мамилелерин андан ары өнүктүрүүнүн маанилүү элементи катары каралууда. Кыргыз Республикасы улуттук коопсуздук секторунун мекемелеринин жана ведомстволорунун ишине заманбап эл аралык стандарттарды киргизүүнүн үстүндө тынымсыз иштеп жатат.

Чек араларды интеграцияланган башкаруу чек араларды коргоо, мыйзамсыз миграция, курал-жарак, баңги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү, эл аралык терроризмге жана кылмыштуулукка каршы натыйжалуу күрөшүү боюнча эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн да зарыл.

XXI кылымда, айлана-чөйрөнүн тез өзгөрүшү шартында, бул иш-аракет жаңы мазмун менен толукталды. Бул чек ара саясатын түздөн-түз ишке ашыруучу мамлекеттик органдардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, ошондой эле айлана-чөйрөнүн тез өзгөрүүлөрүнө ийкемдүү адаптациялоонун зарылдыгына, атап айтканда трансчек аралык жана трансулуттук кылмыштуулуктун масштабдарынын өсүшүнө байланыштуу.

Бул шарттарда мурда мамлекеттик органдар жетишээрлик тар алкакта чече албаган же өз алдынча чече албаган жаңы максаттар жана милдеттер пайда болот; трансчегаралык жана трансулуттук кылмыштуулуктун формалары жана масштабдары өзгөрүүдө; мамлекеттик органдардын ортосунда, анын ичинде эл аралык кызматташтыкта жаңы байланыштар пайда болууда; чек араларды башкаруунун жаңы механизмдери калыптанууда жана азыркы механизмдер өркүндөтүлүүдө.

Буга байланыштуу пайда болгон коркунучтарды жана чакырыктарды чек араны башкарууга комплекстүү интеграцияланган ыкмасыз чечүү мүмкүн эмес. Ал өнүгүп, анын субъекттеринин ортосунда жаңы мамилелер бекемделген сайын, Интегралдык чек араны башкаруунун ролу жогорулайт, анткени интеграцияланган мамиле – бул мамлекеттик саясаттын тиешелүү чөйрөсүндө күчтүү инновациялык механизм жана өнүгүүнү тездетүүчү, бул интегралдык чек араны башкаруу.

Комплекстүү чек башкаруу мындай өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

- аны чек ара коопсуздугу чөйрөсүндө мамлекеттик башкаруунун инновациялык механизми катары мүнөздөгөн өзгөчө функциялар жана принциптер;
- мамлекеттик органдардын кызматташуусу жана алардын ишин координациялоо негиз болуп саналат;
- атайын субъекттер тарабынан төрт деңгээлде ишке ашырылат: эл аралык, мамлекеттер аралык, улуттук жана чек ара;
- аны ишке ашыруу процессинде мамлекеттин чек ара коопсуздугу камсыз кылынат.

Кыргыз Республикасында чек араларды интеграцияланган башкаруу Кыргыз Республикасы:

- чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча тиешелүү мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү бийлик органдарынын ишин координациялоо;
- мамлекеттик чек араны кайтарууну камсыз кылуу маалыматтык жана изин суутпай издөө ишин жүзөгө ашыруу;
- чет өлкөлүктөрдүн жана жарандыгы жок адамдардын республикага кирүүсүнө жана болуусуна көп баскычтуу контроль;
- эл аралык чек ара кызматташтыгын камсыз кылуу.

Кыргызстандын чек араларын интеграцияланган башкаруу алдында мамлекеттик чек араны натыйжалуу кайтаруу боюнча республиканын тийиштүү мамлекеттик органдарынын координацияланган ишин кароо зарыл.

Чек араларды интеграцияланган башкаруу принциптери мазмуну жана формасы боюнча динамикалуу, алар чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттери — министрликтер, ведомстволор, жергиликтүү бийлик органдары тарабынан түзүлөт жана башкаруу ишинде жетекчиликке алынуучу укуктук ченемдердин, эрежелердин мүнөзүнө ээ болушат.

Интегралдык чек араны башкаруунун негизги принциптеринин катарына төмөнкүлөр кирет:

- 1) аймактык бүтүндүктү жана мамлекеттик чек аралардын бузулбастыгын камсыз кылуу;
- 2) Мамлекеттик чек арада чыр-чатактарды болтурбоодо диалогдун жана өз ара консультациялардын артыкчылыгы;
- 3) мамлекеттик органдардын чек араларды интеграцияланган башкаруудагы ыйгарым укуктарына ылайык иши;
- 4) улуттук жана эл аралык деңгээлдерде комплекстүү мамиле жана иш-аракеттердин ырааттуулугу;
- 5) кырдаалды талдоо жана анын өнүгүшүн болжолдоо, стратегиялык жана учурдагы пландаштыруу;
- 6) өткөрүү пункттарын жайгаштыруу, адамдарды, транспорт каражаттарын жана жүктөрдү чек ара аркылуу үзгүлтүксүз өткөрүүнү камсыз кылуу;
- 7) мамлекеттик чек аранын коопсуздугунун маселелери боюнча эл аралык кызматташтык.

Көрсөтүлгөн принциптер чек араларды интеграцияланган башкаруунун объектилеринин жана субъекттеринин ортосундагы өз ара байланыштарды жана мазмунун негиздөөгө тийиш.

Белгиленген принциптерди ишке ашыруу чек ара чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарына жана жоопкерчилигине ылайык чек араларды интеграцияланган башкаруу субъекттеринин максаттуу багытталган жана координацияланган ишинин негизинде Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара саясатын түзүүгө мамилелерди өркүндөтөт.

Тыянактар

Орто Азиядагы жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн чек аралары биринчи жолу Борбор Азиялык жоюу комитети тарабынан мурдагы Түркстан крайы 1924-1925-жылдары бөлүнгөндө сүрөттөлгөн.

Орто Азиялык жоюу комитети даярдалган жана бекитилген материалдарды ССР Союзунун БШКнын ССР Союзунун райондоштуруу боюнча комиссиясына жөнөттү, ал ССР Союзунун БШКнын 13-июнундагы токтому менен 1925-жылы түзүлгөн.

Киргизилген материалдарды карап чыгып, СССР союзунун БШКнын райондоштуруу боюнча комиссиясы бул маселе боюнча корутундуда берилген материал СССРдин Конституциясынын 6-главасынын 1924-жылкы пунктунун тартибинде ССР Союзунун БШКнын Президиумунун тиешелүү токтомун кабыл алуу жолу менен жол-жоболоштурулушу мүмкүн жана аны ССР Союзунун БШКнын кароосуна киргизгендигин белгиледи.

ССР Союзунун БШКсы алынган материалдарды Кыргыз ССРинин БШКСЫНА жана Өзбек ССРинин БШКСЫНА жөнөткөн. 9-ноябрдагы токтому менен 1925-жылы Бүткүл россиялык БШКнын президиуму Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек аранын өзгөртүлгөн бөлүгүн бекиткен жана ССР Союзунун БШКнын бекитүүсүнө киргизилген. Өзбек ССР БШКсы да токтом менен өз позициясын бекитип, ССР Союзунун БШКСЫНА жөнөттү.

31-март 1926-жылы СССР БШКнын райондоштуруу боюнча комиссиясынын төрагасы С.М. Тер-Габриелян СССР БШКнын Секретариатына даректелген катта СССР БШКнын Президиумунун бекитүүсүнө райондоштуруу боюнча комиссия тарабынан сунуштар киргизилгендигине байланыштуу Өзбек ССРи менен Кыргыз ССРинин ортосундагы чек аралардын айрым өзгөрүүлөрү жөнүндө маселени талкуулоону убактылуу кийинкиге калтырууну өтүнөт-биринчи этапта Орто Азиядагы союздук республикалардын ортосундагы бардык чек аралардын жалпы сүрөттөлүшү жана такталышы жөнүндө маселелерди чечүү жана андан кийин гана республикалардын ортосундагы калктуу пункттарга жана өз ара талашылып жаткан волосторго тиешелүү маселелерди талкуулоого өтүү.

СССР БШКнын Президиумунун отурумунда Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек араларды белгилөө жөнүндө киргизилген маселе, ошондой эле ССР

Союзунун БШКнын төрагасынын үч төрагасынын бири Ф. Ходжаевдин өтүнүчүнөн улам кийинкиге калтырылган.

Кийин, райондоштуруу боюнча ССР Союзунун БШКнын комиссиясы 30-апрелинен кийин дагы башка органдарды ССР Союзунун БШКнын Президиумунун кароосуна киргизген эмес.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын теориялык жана укуктук негиздерин калыптандыруу жана изилдөө тиешелүү илимий кызыкчылыкты туудурат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынын укуктук негиздерин калыптандыруу жана калыптандыруу мамлекеттик чек аранын теориялык негиздерин үйрөнүүнү, мамлекеттик чек араны бекитүүнүн тарыхый материалдарына жана юридикалык документтерине талдоо жүргүзүүнү, ошондой эле республиканын улуттук коопсуздугун камсыз кылуу системасында Кыргызстандын чек ара аскерлеринин ролун жана ордун аныктоону болжолдойт.

Чек ара ведомстволору тарабынан мамлекеттик чек араны кайтаруунун теориялык жана укуктук негиздери мамлекеттик чек араны кайтаруунун мыйзамдарында, принциптеринде, тартиптеринде, ыкмаларында жана формаларында чагылдырылган.

"Мамлекеттик чек ара" түшүнүгү мыйзам менен бекитилген статуска ээ экенин эске алсак, мындан улам "мамлекеттик чек ара" атайын юридикалык конструкция катары укуктун объектиси болуп саналаары көрүнүп турат. Эл аралык документтерде жана эл аралык укукта "мамлекеттик чек аранын негизги максаты-мамлекеттик чек араларды бөлүү", башкача айтканда, мамлекеттик аймактын чектери мамлекеттик чек аралар менен аныкталат деп баса белгиленет.

Аймак юриспруденциянын негиздөөчү категорияларынын бири. Ал тыгыз мамлекеттин саясий жана укуктук турмуштун дээрлик бардык негизги аспектилери менен тыгыз байланышта. СССРдин ыдырашы жана жаңы суверендүү мамлекеттердин түзүлүшү мамлекеттик аймактын статусун өзгөртүү жана ички административдик-чарбалык чек араларды мамлекеттик чек арага трансформациялоо маселелерин актуалдаштырды. Учурда бул маселелерди жөнгө салган юридикалык документ жок. Буга байланыштуу Европа Шериктештигине кирген НАТОго мүчө Европа өлкөлөрү жаңы көз карандысыз мамлекеттердин пайда болушунун мыйзамдуулугу, ошондой эле аларды эл аралык-укуктук таануу жөнүндө маселени чечүүдө 1991-жылдын декабрында "он эки"билдирүү жасоого

аргасыз болушкан. Анда "Брюсселдеги минимум" деп аталган жаңы мамлекеттерди таануу критерийлери чагылдырылган.

Көзкарандысыз Мамлекеттердин шериктештигин түзүү татаал мезгилде жаңы мамлекеттер аралык мамилелердин укуктук негиздерин түзүүгө мүмкүндүк берди.

КМШнын түзүлүшү менен жаңыдан түзүлгөн постсоветтик республикаларды укуктук жана саясий жактан ажыратуунун тынч, цивилизациялуу формасынын өзгөчөлүктөрү даана байкала баштады.

Ал эми кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасы боюнча алар өз ара макулдашууну жана юридикалык жактан тариздөө боюнча акыркы чечимди кабыл алууну талап кылышкан.

01.01.2021-жылга чейин кыргыз-өзбек мамлекеттик чек ара тилкесинде бир нече бирдиктен бир нече миң гектарга чейинки 67 өз ара талаштуу аймактар жана участоктор болгон.

01.01.2021-жылга чейин кыргыз - өзбек чек арасынын айрым участокторунда өнөр жай, айыл чарба, мелиорация, мунай жана газ казып алуу жана гидро-жабдуу объекттери жайгашкан.

Кыргыз-тажик чек арасында Баткен облусунун Тажикстан Республикасы менен чектеш зоналарында 40 чыр-чатактуу участок бар.

1924-1927-жылдардагы өзбек жана тажик тараптары Кыргыз-өзбек жана кыргыз-тажик мамлекеттик чек араларын делимитациялоо үчүн бирден-бир легитимдүү укуктук негиз катары таңуулоого аракет кылган улуттук-аймактык чектөөнүн материалдарына карата алардын олуттуу юридикалык негиздемеси жок экендигин баса белгилөө керек, анткени СССР Б.БШКнын Кулбешеровдун жетекчилиги алдында паритеттик комиссиянын ишинин жыйынтыгы боюнча 4-май, 1927-жылдын токтому менен айрым волостордун жана калктуу конуштардын РСФСР жана өзбек ССРине таандыктыгын белгилеген. 4-жылдын 1927-майында СССР БШКнын токтомуна картографиялык тиркемелер болбогонун, башкача айтканда жөнгө салуу предметин аныктаганын эске алып, паритеттик комиссия андан ары Орто Азия республикаларынын ортосундагы чек араларды белгилөөнү жана сүрөттөөнү башка атайын комиссиялар жүргүзүүнү сунуштады. Демек, СССР Борбордук шайлоо комиссиясынын президиумунун токтому менен 4-жылдын 1927-майында Кыргыз ССР жана Өзбек ССРинин ортосундагы чек аралар, айрыкча, Кыргыз ССРинин менен макулдашуусуз 1924-жылдын Башмыйзамдын бузуу менен жөнгө салынган эмес Сох жана Исфаринское волосты Өзбек ССРинин өткөрүлүп берилген.

Ошол сыяктуу эле, СССРдин Конституциясы талап кылгандай, Борбордук Азияда жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдү түзүүдө мурдагы Түркстан крайы улуттук бөлүнгөндөн баштап, Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин ортосундагы чек аралар да белгиленген эмес. ССР Союзунун БШКсынын 4-майындагы токтому 1927-жылы юридикалык жактан мамлекеттик чек ара маселесин толук жөнгө салган эмес - ал акт болуп саналбайт жана талкуунун предметин-делимитацияны жана демаркацияны жөнгө салбайт.

29-апрель, 2021-жылы "башкы суу бөлгүч" участкасында Куралдуу окуя болгон.анын кесепетинен кыргыз тараптан 36 адам каза болуп, 168 адам жаракат алган, ал эми 44 бала ата-энесиз калган. Чек арага жакын жайгашкан Кыргыз айылдарында 120 Үй жана 84 социалдык объект талкаланган.

14-сентябрь, 2022-жылы Булак-Башы чек ара тилкесинде куралдуу жаңжал башталган. Тажик аскерлери чек аранын аталган бөлүгүндө орун алып, оор аскердик техника, танк, миномет жана тик учак авиациясын колдонушкан.

Куралдуу кагылышуудан жабыркагандардын жалпы саны 163 адамды түзөт, каза болгондордун саны 59 адамды түздү, Кыргыз калктуу пункттарынын көп сандаган жарандык объекттери талкаланды.

Кыргызстанга куралдуу кол салуу жана агрессия жасоо менен Тажикстан эл аралык укуктун нормаларын бузуп, Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы эки тараптуу келишимдердин нормаларын бузду.

1991-жылы Кыргызстан мамлекеттик көз карандысыздыкка жана эгемендикке ээ болгондон кийин, республика Кытай Эл Республикасы менен да чечилбеген чек ара маселелерин мурастап калды. Кытай менен чек аранын узундугу 1072 чакырымды түзөт.

Кийинчерээк 1964-жылы башталган Советтер Союзу менен Кытайдын ортосундагы чек араны жөнгө салуу боюнча сүйлөшүү процессинде Кыргыз Чек ара участогунда талаш болуп жаткан 5 участок аныкталган. Бул участоктордун жалпы аянты болжол менен 3750 чарчы метрди түзөт. км.

Кыргыз Республикасы 1992-жылы Кыргызстан, Казакстан, Россия жана Тажикстандын өкмөттүк делегацияларынын курамындагы биргелешкен делегациянын алкагында Кытай менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча сүйлөшүү процессин баштаган.

Биргелешкен делегациянын алкагында Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө жогоруда аталган беш

участок талкууланып, Жаңы-Жер жана Бозайгыр-Хожент жерлери Кытайга, ал эми Кыргызстанга Эркештам жери өткөндүгү жөнүндө келишимге жетишилди. Хан-Тенгри чокусунун аймагындагы аймак 61% – Кыргызстанга, 39% – Кытайга бөлүнгөн. Бедел ашуусунун аймагындагы Участок кийинки кароого жылдырылды.

Жогоруда аталган жетишилген макулдашуулардын жыйынтыгы боюнча 4-июль 1996-жылы Кыргыз Республикасынын Президенти менен КЭРдин Төрагасы Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы чек ара жөнүндө Макулдашууга кол коюшкан.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бедел ашуусунун аймагындагы участок кошумча макулдашууну талап кылган. Үч жылдан кийин 1999-жылы Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы бедел ашуусу (Узенгю-Кууш участогу) аймагындагы чек араны делимитациялоо боюнча кошумча келишимдин долбоору даярдалган. Өзгөн-Кууш жер тилкесинин 70% Кыргызстанга, ал эми 30% аянты Кытайга өткөн.

Кытай Эл Республикасы менен кол коюлган макулдашуулар эл аралык укуктун ченемдерине ылайык Кыргызстандын Кытай менен мамлекеттик чек арасынын өтүшүн бекемдейт.

Казакстан менен чек араны делимитациялоо маселесине келсек, төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек.

Кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы тууралуу келишимге эки мамлекеттин президенттери 15-декабрь, 2001-жылы Астана шаарында кол коюшкан.

2008-жылы келишимди Кыргызстандын парламенти ратификациялап, 24-апрелде 2008-жылы КР Президенти кыргыз-казак мамлекеттик чек арасы жөнүндө документти ратификациялоо тууралуу мыйзамга кол койгон.

Делимитация жана демаркация боюнча Биргелешкен комиссиянын ишинин жүрүшүндө, ошондой эле демаркациялык иштерди жүргүзүү учурунда тараптар кыргыз-казак чек арасынын айрым участкаларында — Бул Токмок шаарынын жанындагы Достук айылындагы "Коксай" жана "800 метр жол тилкеси" участкаларында анча маанилүү эмес жөнгө салууларды жүргүзүү жөнүндө зарылдыгы келип чыкты, алар өз чечимдерин таба алышкан жок.

1998-2000-жылдардагы сүйлөшүү процессинде Кыргызстан менен Казакстандын делегацияларынын ортосунда "Каркыра"жергесинин 1760 гектар жеринин таандыктыгы жөнүндө маселе чыккан. Жалпы 1760 гектар аянттын – 1135 гектары Казакстанга, ал эми 625 гектары Кыргыз Республикасына таандык экендиги документтештирилген. Бирок

Кыргыз Республикасынын Түп районунун жергиликтүү калкы Кыргызстандын өкмөтүнө Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди жазуу жүзүндө Казакстанга өткөрүп берүү, анын ордуна Кыргыз калк отурукташкан Санташ пунктуна жакын жайгашкан жана мал жаюу үчүн ыңгайлуу болгон 1135 гектар аянтты казак тараптан алуу өтүнүчү менен кайрылган.

Узакка созулган сүйлөшүүлөрдөн кийин "Каркыра" жергесиндеги Кыргызстанга таандык 625 гектар жерди 1135 гектар казак аймагына алмаштырууга мүмкүн болду.

Чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту жетиштүү деңгээлде кармап туруунун кыйла оптималдуу ыкмасы болуп мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу жана Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жаңы документти иштеп чыгуу саналат.

Инновациялык механизм катары мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу – бул республиканын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу кызыкчылыгында мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын биргелешкен жана өз ара макулдашылган иш-аракеттери.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чаралар системасын бекемдөө республиканын коопсуздугун ишенимдүү камсыз кылууга мүмкүндүк берет, ошондой эле Кыргыз Республикасынын саясий, социалдык - экономикалык өнүгүүсүнө жана чектеш республикалар менен чек араларын юридикалык жактан тариздөөгө көмөк көрсөтөт.

Практикалык сунуштар

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгында изденүүчү төмөнкү сунуштарды иштеп чыкты.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясында "улуттук коопсуздук – инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы" деп аныкталган.

Мында Улуттук коопсуздуктун аталган түшүнүгүн төмөнкүлөр менен толуктоо максатка ылайыктуу: "... мында коомдун туруктуу өнүгүүсү, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына потенциалдуу коркунучтарды өз убагында аныктоо, алдын алуу жана нейтралдаштыруу камсыз кылынат".

2. Азыркы учурдагы процесстердин шартында — аскердик чыр-чатактар жана тирешүүлөр, тынчтыкты жана ресурстарды өткөрүп берүү үчүн күрөш, БУУга мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү эл аралык саясатты кайра карап чыгуу боюнча чараларды көрүүгө, ошондой эле бардык мамлекеттер жана алардын өкмөттөрү тарабынан кабыл алынган келишимдик юридикалык милдеттенмелерди жана ченемдерди контролдоо жана сактоо боюнча натыйжалуу чараларды иштеп чыгууга тийиш.

3. Изденүүчү тарабынан мамлекеттик аймактын статусу — бул эл аралык жана улуттук укуктук актылардын ченемдери менен жөнгө салынуучу жана мамлекеттин эгемендигин жана аймактын мамлекетке таандыктыгын бекемдеген укуктук жобо экендиги жөнүндө жаңы түшүнүк киргизилет.

4. Регионалдык көйгөйлөрдү чечүүдө анклавдардын (эксклавдардын) укуктук абалын жана жашоо-турмушун жөнгө салуучу тиешелүү келишимдерди түзүү оң кадам болушу мүмкүн: транспорттук коридор менен камсыз кылуу, анклавдын (эксклавдын) айланасындагы чек араларды кайтаруу, аскер бөлүктөрүн жайгаштыруу ж. б.

5. Чек ара коопсуздугу Республиканын Президенти тарабынан макулдашылган жана бекитилген Мамлекеттик чек ара саясаты менен камсыз кылынууга тийиш, ал республиканын эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу боюнча комплекстүү натыйжалуу механизмди билдирет.

6. Изденүүчү тарабынан "мамлекеттик чек ара" түшүнүгүнө жаңы түшүнүк жана чечмелөө киргизилет, атап айтканда, мамлекеттик чек ара — бул мамлекеттин аймагынын чектерин жана бул аймактык мейкиндикте мамлекеттик эгемендиктин аракетин

аныктоочу жана мамлекеттик чек ара саясатынын субъекттеринин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжолдогон укуктук жөнгө салуунун объектиси.

Чек ара чөйрөсүндө улуттук коопсуздукту жетиштүү деңгээлде колдоонун жана улуттук кызыкчылыктарды камсыз кылуунун кыйла оптималдуу ыкмасы болуп жаңы документти — Кыргыз Республикасынын Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруунун концепциясын иштеп чыгуу саналат.

Мамлекеттик чек араны интеграцияланган башкаруу боюнча Концепциянын максаттары:

- чек ара коопсуздугу чөйрөсүндө чектеш өлкөлөр, органдар жана эл аралык уюмдар менен өз ара аракеттенүүнү орнотуу, ошондой эле жарандардын, товарлардын жана транспорт каражаттарынын мамлекеттик чек ара аркылуу эркин жана мыйзамдуу өтүшүн камсыз кылуу;
- Кыргызстандын чектеш республикалар менен өз ара аракеттенүүдө Борбордук Азияда аймактык чек ара коопсуздук системасын түзүүгө активдүү катышуусу;
- Тажикстан Республикасы менен мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо процессин жана Өзбекстан Республикасы менен демаркациялоо процессин өз ара пайдалуу аяктоо үчүн жагымдуу шарттарды түзүү жөнүндө;
- мамлекеттик чегараны башкаруунун бирдиктүү мамлекеттик системасын түзүү.
- мамлекеттик чек араны башкарууга тартылган мамлекеттик органдардын ортосундагы кызматташтык жана өз ара;
- радикалдык диний-экстремисттик жана террористтик уюмдардын мүчөлөрүнүн орун которуулары, баңги заттардын, товарлардын, курал-жарактардын, ок-дарылардын жана радиоактивдүү материалдардын контрабандасы менен күрөшүү боюнча өз ара аракеттенүүнүн жана өз ара контролдоонун тартибин жана принциптерин жетекчиликке алат;
- жана чек ара коопсуздугуна коркунуч келтирген жазыктык куугунтукталган жосундардын фактылары боюнча маалыматтарды объективдүү жана өз убагында алмашууга;
- Кыргыз Республикасынын чек арасын интеграцияланган башкаруу боюнча концепциянын жоболорун ишке ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын тиешелүү ченемдик укуктук базасына талдоо жүргүзүү, мониторинг жүргүзүү жана өзгөртүүлөрдү киргизүү.

Аталган Концепция Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын, мамлекеттин ички жана региондук саясатын эске алууга тийиш. Өзүнүн максаты – соода-экономикалык, гуманитардык мамилелерди өнүктүрүүнү камсыз кылган инновациялык механизмди түзүү жана бир эле мезгилде чек ара мейкиндигинде наркотрафикке, терроризмге, диний экстремизмге жана башка кылмыштарга каршы аракеттенүү боюнча контролду жана чараларды көрүүнү камсыз кылуу.

ТР менен чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөттүк комиссиясы тажик тараптын дал ушул 1924-1927-жылдардагы улуттук-аймактык чектөөнүн материалдары Орто Азияда республикалардын түзүлгөндүгүн күбөлөндүргөн документ болуп эсептелээрин, демек, делимитациялоо үчүн укуктук негиз катары кызмат кыла ала тургандыгын ырастоосу бир катар себептер боюнча олуттуу юридикалык негиздемеге ээ эместигин эске алуу сунушталат - 4-май, 1927-жылдын жана 8-жылдын 1927-июнундагы токтомдор менен Кыргыз ССРинин жана Өзбек ССРинин айрым башкаруу жана аймактык бирдиктердин, башкача айтканда, волостордун жана калктуу конуштардын гана таандык экендиги аныкталган жана республикалардын атайын өзүнчө комиссиялары тарабынан андан ары жүзөгө ашыруу үчүн чек араларды белгилөө жана сүрөттөө сунуш кылынган.

Демек, СССР БШКнын Президиумунун 4-майындагы токтому менен 1927-жылы РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы жана кийинчерээк, Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин ортосундагы чек араларды биротоло жөнгө салынган деп эсептөөгө болбойт.

Кыргыз Республикасынын жана Тажикстан Республикасынын Мамлекеттик чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча Өкмөттүк комиссиясы сүйлөшүүлөрдө макулдашууларга жетишсин-чек ара маселелерин төмөнкү төрт принциптин негизинде чечсин:

- 1) колдонуудагы Кыргыз-тажик келишимдеринин негизинде;
- 2) эл аралык укуктун ченемдерине ылайык;
- 3) адилеттүү жана рационалдуу;
- 4) өз ара түшүнүү жана макулдук рухунда;

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Тажикстан Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы кыргыз-тажик чек арасы аркылуу өткөрүү пункттары жөнүндө макулдашууга жаңы протоколго кол коюу боюнча ишти улантсын;
- чек ара аймагындагы үйлөрдү жана башка объекттерди сатууга мораторий киргизүү;
- ошону менен катар эки тараптуу маселелерди комплекстүү кароо боюнча кыргыз-тажик Өкмөттөр аралык комиссиясынын максаттуу ишин активдештирүү зарыл;
- чек арага чектеш аймакта тийиштүү инфраструктураны түзүү жана чек арага чектеш тургундардын жашоо-турмушунун сапатын жакшыртуу (Жалпы билим берүүчү, медициналык, өндүрүштүк жана маданий мекемелерди куруу);
- кыргыз өкмөтү Тажикстан Өкмөтүнүн алдында мамлекеттик чек аранын макулдашылбаган жана өз ара талашылып жаткан участкалорунда курулуштун бардык түрлөрүнө тыюу салуу боюнча маселени укуктук жактан бекемдөө жөнүндө тиешелүү документти кабыл алуу демилгесин көтөрсүн.

Ошондой эле азыркы учурда ички администрациялык чек араларды мамлекеттик чек араларга трансформациялоону жөнгө салуучу укуктук документтер жок экендигин эске алуу керек. Бул республиканын илимий коомчулугунан бул багытта илимий изилдөөлөрдү уюштурууну талап кылат.